

T.C.

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KARA KOYUNLULAR VE AK KOYUNLULAR DÖNEMLERİNDE

TEBRİZ

Hazırlayan

Fatma DUMAN

Tarih Anabilim Dalı

Orta Çağ Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Erkan GÖKSU

TOKAT – 2017

T.C.

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Erkan GÖKSU danışmanlığında hazırlamış olduğum "Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular Dönemlerinde Tebriz" adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

11 / 12 / 2017

Fatma DUMAN

İmza

KARA KOYUNLULAR VE AK KOYUNLULAR DÖNEMLERİNDE

TEBRİZ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 11 / 12 / 2017

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

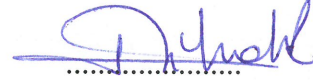
İmzası

Başkan : Mustafa DAŞ (Prof. Dr.)

Danışman : Erkan GÖKSU (Doc. Dr.)

Üye : Eren YÜRÜDÜR (Prof. Dr.)

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...4.../12.../2017 tarih ve 51-05 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof.Dr.Mustafa ÇOLAK
Enstitü Müdürü:Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Tebriz şehri tarihsel süreci boyunca hem siyasi hem de ticari anlamda önemini hep korumuştur. Bu kente hâkim olma isteği devletler arasında çekişmeleri ve nihayetinde savaşları beraberinde getirmiştir. Bunun en önemli nedeni ise o dönemde doğu batı ticaretinin en yoğun olduğu İpek Yolu'nun üzerinde bulunması olmuştur. Bundan dolayı, şehrin istilaları ve saldırıları hiç eksik olmamıştır. Bunun yanında, bu şehri hâkimiyeti altına almayı başaran devletler, şehirde imar faaliyetlerine önem vermiş ve zamanla Tebriz'in bir sanat ve kültür merkezi haline gelmesine katkı sağlamışlardır.

Tebriz, bugün yaklaşık 1,5 milyon nüfusuyla İran'ın en önemli şehirlerinden birisidir. Nüfusunun neredeyse tamamını Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla, konuştukları dil Azeri Türkçesi'dir ve bu dil Türkiye Türkçesi'ne çok yakındır. Tebriz, barındırdığı bu Türk nüfus nedeniyle İran'daki Türkler ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azeri Türkleri için her zaman önemli bir konumda olmuştur. Tarihte her zaman Azerbaycan'ın başşehri olarak gösterilmiştir.

Biz bu çalışmamızda Türk tarihi için önemli olan Tebriz'i genel bir bakış açısıyla ele alıp, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletlerine kısaca değindikten sonra bu devletlerin hâkimiyetindeki Tebriz'in durumunu incelemeye çalışacağız.

Çalışmamız giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, izlenen yöntemle ilgili kısa bir açıklamadan sonra Tebriz şehriden, bu şehri hâkimiyet altına almış olan devletlerden, özellikle Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletlerinden ve bu iki Türkmen devletinin hâkimiyeti dönemindeki Tebriz'den bahsedilmiştir.

Birinci bölümde, günümüz Tebriz'inden ve coğrafi yapısından bahsedilerek şehrin adının ne anlama geldiği ve kökeninin ne olduğu konusu üzerinde durulmuştur. Ayrıca şehrin tarihi geçmişi incelenmiş ve geçmişten günümüze doğru Tebriz'e gönderilmiş elçilerin ve seyyahların burada neler gördükleri ve bu şehir hakkında nelerden bahsettikleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, asıl konunun unsurlarından olan Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletlerinin tarihlerinden kısaca bahsedilmiştir. Her iki devletin adı, menşei ve devletleşme süreçleri anlatılmıştır. Kültürel yapıları itibariyle kardeş fakat aynı

zamanda birbiriyle hasım olan bu devletlerin hâkimiyet anlayışları ile askeri ve devlet teşkilatlanmalarına kısaca değinilmiştir.

Tezimizin ana konusunu oluşturan üçüncü ve son bölümde Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular dönemlerindeki Tebriz şehri ele alınmıştır. Öncelikle bu devletler arasındaki mücadelelere değinilmiştir. Devamında, Kara Koyunlular döneminde Tebriz'in siyasi durumu, bu devletin şehir hâkimiyeti için mücadeleleri ayrıntılarıyla incelenmiş, sonrasında da bu ayrıntılı incelemeye Ak Koyunlular bağlamında devam edilmiştir. XIV. ve XV. yüzyıllarda şehrin nüfusu ve sosyal hayatı, şehirdeki bilim, edebiyat, sanat ve zanaatkârlık faaliyetleri ile buradaki ticaretin önemi ve şehir hayatına katkıları anlatılmıştır. Şehre hâkim olmuş diğer devletlerin yaptırdıkları eserlerden kısaca söz edildikten sonra söz konusu iki Türkmen devletinin Tebriz'deki varlığı süresince şehirde yapmış oldukları bayındırlık faaliyetlerine değinilmiş, şehrin güzelleşmesi ve kültür, sanat, bilim merkezi haline gelebilmesi için hükümdarların yaptırdıkları cami, saray, çarşı, medrese, kütüphane gibi çoğunluğu günümüze ulaşamasa da tarihi eser niteliği olan eserlerden bahsedilmiştir.

Tez çalışmamın idaresiyle yakından ilgilenererek yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen ve sabırla, hoşgörüsüyle, tecrübe ve titizliği ile çalışmamın iyi bir şekilde neticelenmesi için uyarılar ve yönlendirmelerde bulunan saygıdeğer hocam Doç. Dr. Erkan GÖKSU'ya içtenlikle teşekkürlerimi ve minnetlerimi sunarım. Ayrıca tüm çalışmam boyunca ilgi ve alakasıyla her zaman varlığını hissettiren kıymetli dostum Türkan DİZER'e ve her zaman yanımda olan maddi, manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili aileme ve değerli eşim İlker DUMAN'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Fatma DUMAN

Tokat-2017

ÖZET

Tebriz, bugün İran İslâm Cumhuriyeti'nin sınırları içinde, Doğu Azerbaycan Eyaleti'nin yönetim merkezi olan önemli bir şehirdir. Kalabalık nüfusu, sosyokültürel, ticari ve tarihi konumuyla İran'ın en önemli kentlerindedir. Tebriz, nüfus açısından İran'ın Tahran, Meşhed ve İsfahan'dan sonra gelen dördüncü büyük şehridir.

Tebriz, siyasal ve sosyal açıdan asırlardır önemli bir konumdadır. 13. ve 14. yüzyıllarda dünya ticaretinde çok önemli bir yere sahip olmuştur. Doğu-Batı ticaretinde kilit rol oynayan Tebriz, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı bu önemini hep korumuş, bir Orta Çağ kültür merkezi olmuştur. Tebriz gerek içinde barındırdığı Türk nüfusu ve gerekse İran'ı yüzyıllar boyunca yöneten Türkler açısından bakıldığında bizim için önem arz eden bir merkezdir.

Tebriz, tarihi boyunca birçok medeniyetin varlığına şahit olmuş ve birçoğuna başkentlik yapmıştır. Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular da bu şehri hâkimiyet altına alan devletler arasında yer almaktadır. 1406'da Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un eline geçen şehir bu devlet zamanında başkent olarak kullanılmıştır. Daha sonra 1468'de Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Kara Koyunluları yenerek kendi devletinin başkentini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımıştır.

Buradan yola çıkarak hazırlamış olduğumuz bu tezin, öncesinde yapılmış olan araştırmalara katkı sağlayacağı ve daha sonralarda yapılacak olan çalışmalara da kaynak teşkil edeceği düşüncesindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Kara Yusuf, Uzun Hasan, Türkmen Devletleri

ABSTRACT

Tabriz is an important city which is East Azerbaijan State's government center in boundaries of Iran Islam Republic. With its crowded population, sociocultural, trading and historical location, it is one of the most important city of Iran. Tabriz is fourth biggest city following Tehran, Mashhad and Esfahan in terms of population.

Tabriz is in an important location for centuries in terms of political and social. It was an important role in the world trade in 13th and 14th centuries. Tabriz which played a key role on East-West trading, retained this importance thanks to being on the Silk and Spice Route and had become a Middle-East cultural center. Tabriz is a center that had importance for us from the view of both Turkish population in its boundaries and Turks who governed for centuries.

Tabriz was witness several civilisation and was capital city of several of them. Qara Qoyunlus and Aq Qoyunlus are the states which were domineer of this city, too. This city which was conquered by Kara Yusuf who is emperor of Aq Qoyunlus in 1406 was being governed as capital city in this government's age. Afterwards, Aq Qoyunlu Emperor Uzun Hasan defeated Qara Qoyunlus and he relocated his own government's capital city from Diyarbakır to Tabriz.

We think that this thesis we prepared that based on these arguments will contribute to researches which did priorly and be source of the following studies.

Key Words: Kara Yusuf, Uzun Hasan, Turkmen States

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Önsöz.....	i
Özet	iii
Abstract.....	iv
İçindekiler	v
Fotoğraflar Dizini.....	viii
Haritalar Dizini	ix
Kısaltmalar.....	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TEBRİZ'E GENEL BİR BAKIŞ	
1.1. Günümüzde Tebriz	3
1.2. Tebriz'in Coğrafi Yapısı	7
1.3. Tebriz Sözü'nün Menşei	9
1.4. Tebriz Şehrinin Tarihi.....	11
1.5. Yazılı Kaynaklarda Tebriz	20
1.5.1. İbn Miskaveyh	21
1.5.2. Katran Tebrizi	21
1.5.3. Nasır Hüsrev	21
1.5.4. Yakut bin Abdullah El Hamevi.....	22
1.5.5. Marco Polo.....	22

1.5.6. İbn Battuta	24
1.5.7. Clavijo	25
1.5.8. Giosaphat (Josaphat) Barbaro	27
1.5.9. Ambrogio Contarini	28
1.5.10. Venedikli Tacir	29
1.5.11. Evliya Çelebi.....	31
1.5.12. Jean Baptiste Chardin.....	32
1.5.13. Morier	33

2. BÖLÜM: KARA KOYUNLULAR VE AK KOYUNLULARIN TARİHİNE GENEL BAKIŞ

2.1. Kara Koyunlular	37
2.1.1. Kara Koyunlu Adı.....	37
2.1.2. Kara Koyunluların Menşei	39
2.1.3. Kara Koyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı.....	41
2.2. Ak Koyunlular	42
2.2.1. Ak Koyunlu Adı.....	42
2.2.2. Ak Koyunluların Menşei	44
2.2.3. Ak Koyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı	46
2.3. Kara Koyunlu ve Ak Koyunlularda Hâkimiyet Anlayışı.....	48
2.4. Kara Koyunlu ve Ak Koyunlularda Devlet Teşkilatı ve Askeri Teşkilat	50

3. BÖLÜM: KARA KOYUNLAR VE AK KOYUNLULAR DÖNEMLERİNDE TEBRİZ

3.1. Kara Koyunlular Döneminde Tebriz'deki Siyasi Olaylar	58
3.2. Ak Koyunlular Döneminde Tebriz'deki Siyasi Olaylar	70
3.3. Tebriz'de Nüfus ve Sosyal Hayat	77
3.4. Tebriz'de Bilim, Edebiyat, Sanat ve Zanaatkârlık.....	80
3.5. Tebriz'de Ticaret.....	86
3.6. Tebriz'de Mimari.....	90
3.6.1. Gök Mescid (Cihanşah Cami).....	93
3.6.2. Uzun Hasan Cami (Hasan Padişah Cami)	96
3.6.3. Heşt-Bihişt Sarayı	97
3.6.4. Medreseler	99
3.6.5. Hamamlar	99
3.6.6. Çarşılar.....	99
SONUÇ	100
KAYNAKLAR	102
EKLER	110
ÖZGEÇMİŞ	125

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Resim 1: Kara Koyunluların Şeceresi.....	113
Resim 2: Ak Koyunluların Şeceresi	114
Resim 3: Koyun Başlı Mezar Taşı.....	115
Resim 4: Ak Koyunlu Bayrağı.....	116
Resim 5: Gök Mescit I.....	120
Resim 6: Gök Mescit II.....	121
Resim 7: Gök Mescit III	122
Resim 8: Gök Mescid'in Külliyesi.....	123
Resim 9: Tarihi Tebriz Minyatürü.....	124

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Tebriz Bölge Haritası	110
Harita 2: İran Bölge Haritası	111
Harita 3: Tebriz Ticaret Yolları Haritası.....	112
Harita 4: 1435'te Ak Koyunlu ve Kara Koyunluların Takribi Sınırlarını Gösteren Harita.....	117
Harita 5: Uzun Hasan Zamanında Ak Koyunlu Devletinin Sınırlarını Gösteren Harita	118
Harita 6: Uzun Hasan Zamanında Ak Koyunluların Siyasi Yayılış Özelliklerini Gösterir Harita.....	119

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
AÜ	Ankara Üniversitesi
bk.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DTCF	Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi
İA	İslam Ansiklopedisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
TA	Türk Ansiklopedisi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜBAR	Türklük Bilimi Araştırmaları

GİRİŞ

“*Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular Dönemlerinde Tebriz*” adlı çalışmamızda Tebriz şehri; tarihi, coğrafi, siyasi, askeri, ilmi ve kültürel açıdan ele alıp incelenmiştir.

Çalışmamızın hazırlanma ve yazılma sürecinde bazı yöntem ve metotlar izlenmiştir. Çalışmamızda öncelikle, Tebriz şehrinin Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular dönemine ait tarihi hakkında bilgi veren tarihî kaynaklar incelenmiştir. Günümüz Tebriz’inden yola çıkılarak şehrin tarihi, coğrafi yapısı, adının kökeni üzerinde durulmuş; incelediğimiz zaman zarfı içerisinde bölgeye gönderilmiş veya bölgede bulunmuş kişilerin bilgilerine ulaşabilmek adına seyahatnamelerden, tarihi ve siyasi kaynaklardan ve araştırmalardan yararlanılmıştır. Tebriz’in, her iki devlete de başkentlik yapmış olması, şehre sadece siyasi ve askeri bakımdan değil, kültürel ve ekonomik bakımdan da büyük önem kazandırmıştır. Dolayısıyla şehrin sosyal ve kültürel durumu hakkında bilgi veren edebî eserler, seyahatnameler, mimari eserler, minyatür vb görsel malzeme gibi şehre dair malumat veren her türlü kaynak temin edilerek istifade edilmeye çalışılmıştır.

Literatürde, gerek Tebriz gerekse Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletleri ile ilgili birçok çalışma yer almaktadır. Ancak, bu çalışmalar ya bir eserin veya çalışmanın içerisinde kısaca yer almakta ya da bir bütün olmaktan ziyade parçalar halinde işlenmektedir. Ayrıca, Tebriz merkezli yapılan çalışmalarda çoğunlukla Tebriz’in bugünkü sosyo-kültürel yapısı, mimarisi anlatılmış; sınırlı sayıdaki diğer kaynaklarda ise Orta Çağ’daki durumu hakkında genel bilgiler verilmiştir. Yine, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletleri ile ilgili çalışmalarda bu devletler bir bütün olarak incelenmiş, ne var ki Tebriz’in bu iki devlet için önemi üzerinde ayrıntılı incelemelerin yapılmış olduğu bir çalışma ortaya konmamıştır.

11. yy’ın sonlarından 20. yy başlarına kadar kesintisiz olarak Türk hâkimiyetinde kalan, birçok Türk devletine başkentlik yapmış olan Tebriz şehri üzerinde fazla araştırma yapılmamıştır. Dolayısıyla Türk tarihi için bu derece önemli bir merkez olan Tebriz hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlıdır. Bu bakımdan Tebriz ile ilgili yapılacak her türlü araştırmanın Türk tarihi açısından son derece önemli olduğu şüphesizdir. “*Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular Dönemlerinde Tebriz*” konulu tez

çalışmamızın, Tebriz'in söz konusu dönemdeki tarihî, siyasî, askerî, kültürel, ekonomik ve sosyal durumuna ışık tutacağı ve bu suretle Türk ve İslam tarihinin ihmal edilmiş bir cephesini bir nebze de olsa aydınlatacağı düşüncesindeyiz.

İran coğrafyasının önemli şehirlerinden biri olan Tebriz, tarih boyunca birçok devletin hâkimiyetine girmiştir. Bunlar içerisinde Türk devletlerinin büyük önemi bulunmaktadır. Nitekim bugün İran sınırları içerisinde olmasına rağmen nüfusunun çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinden oluşması, kentteki Türk hâkimiyetinin ne derece etkili olduğunu göstermektedir. Bölgede Büyük Selçuklular ile başlayan Türk hâkimiyeti, İldenizliler, İlhanlılar, Celayirliler, Timurlular, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular, Safeviler, Osmanlılar, Avşarlar ve Kaçarlarla devam etmiştir. Şehrin Türk hâkimiyetinden çıkması, I. Dünya Savaşı'ndan sonradır. Bu durumda Tebriz'in 11. yy'ın sonlarından 20. yy başlarına kadar kesintisiz olarak Türk hâkimiyetinde kaldığı görülmektedir ki, bu durum, şehrin Türk tarihi bakımından önemini ortaya koymaktadır.

Biz bu çalışmamızda Tebriz şehrinin Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular dönemindeki durumunu ele alacağız. Üzerinde çalıştığımız, Tebriz ve Kara Koyunlu-Ak Koyunlu devletleri dönemine ait olan kaynaklar gerek Tebriz'in konumu gerekse devletlerin hâkim olduğu coğrafya nedeniyle Farsça, Arapça ve az bir kısmı Türkçe gibi çeşitli dillerde yazılmıştır. Bu kaynaklar göz önüne alındığında Tebriz ve devletlerle ilgili birçok çalışma yer almaktadır. Ulaşabildiğimiz kaynaklar ve edinebildiğimiz bilgiler çerçevesinde tarihe damgasını vurmuş bu Türkmen devletleri zamanında Tebriz şehrini inceleyeceğiz.

Tez çalışmamızda, her iki devlete de başkentlik yapmış olan Tebriz şehrinin söz konusu dönemlerdeki tarihî, siyasî, askerî ve sosyo-kültürel durumu ile mimari ve sanatsal zenginliklerinin, bunların Türk ve İslam tarihi bakımından öneminin ve ayrıca bölge coğrafyası üzerindeki etkilerinin ortaya konması hedeflenmiştir.

1. BÖLÜM

TEBRİZ'E GENEL BİR BAKIŞ

1.1. GÜNÜMÜZDE TEBRİZ

Tebriz, İran'da Doğu Azerbaycan eyaletinin merkezi olan şehirdir¹.(bk. EK-1, EK-2). Tebriz şehri kuzeyinde bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti sınırında 150 km mesafededir. Şehir, yarı kurak yüksek bir havzada 1350 m yükseltide Urmiye Gölü'ne dökülen küçük bir akarsuyun kıyısında yer almaktadır². Bulunduğu yer İran Azerbaycan'ı olarak da tanımlanmaktadır. Güney Azerbaycan olarak da bilinen bölgenin yüzölçümü 105.952 kilometrekare olup, Azerbaycan coğrafyasının büyük bir bölümünü içermektedir³.

Azerbaycan coğrafyasının Türkleşmesi, milattan önceki yıllardan başlamıştır. Selçuklular ve İlhanlıları takiben Kara Koyunlular, Ak Koyunlular, Safeviler, Afşarlar, Hanlıklar ve Kaçarlar dönemi ile birlikte bugünkü İran'ın güney ve doğu bölgelerine kadar büyük bir coğrafya Türkleşmiştir. Anadolu coğrafyasının Türkleşmesi de paralel bir şekilde gerçekleşmiş, her iki bölge de Oğuz boylarının iskânına tabi olmuştur. Kısaca tarif edersek, Kafkas Sıradağları'ndan başlayıp, batıda Anadolu, doğuda Hazar Denizi ile çevrili, güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanan coğrafya yüzyıllardan beri Azerbaycan olarak tanımlanmaktadır⁴.

Tebriz, tarihte de Azerbaycan şehirleri arasında gösterilmiş (hatta en önemlilerinden biri olarak) ve de Azerbaycan bölgesinin önemli kalelerinden biri olarak

¹ Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), 2011, s. 219.

² Kader Polat, *V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010, s. 10.

³ Safa Rezaei Benam, *Tebriz Büyükşehir Belediyesi İçin Tanıtım Uygulamaları*, (Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s. 1.

⁴ Selma Yel, "Güney Azerbaycan Gerçeği ve İran'da Siyasi Gelişmeler", *2023 Aylık Dergi*, Sayı 27, Temmuz 2003. (<http://www.2023.gen.tr/Arsiv/temmuz03/8selmayel.htm>) (20.11.2017)

tanımlanmıştır. Hatta *İbn-i Said*'e göre burası Azerbaycan'ın kaidesi ve en önemli şehridir⁵.

İran'ın kuzeybatı bölgesindeki en büyük şehirdir ve bölgenin idari, politik, ticari, endüstriyel, kültürel ve askeri alanıdır. 2011 yılı İran İstatistik Merkezi son sayımına göre yaklaşık 1,5 milyon (1.494.998) nüfusa sahip Tebriz; Tahran, Meşhed ve İsfahan'dan sonra İran'daki en kalabalık dördüncü şehirdir⁶. Nüfusun çoğunluğunu Azeri Türkleri⁷ oluşturmaktadır. Fakat Güney Azerbaycan'da büyük şehirlerde bir miktar Fars, bazı bölgelerde de Ermeni bulunur. Urmiye ve Selmas arasında ve Tebriz civarında birkaç Ermeni köyü vardır. Tebriz şehir merkezinde bir miktar Farslı da bulunmaktadır. Tebriz ile Erdebil arasında da Şakakı Türkmenleri yaşamaktadırlar. Bunların Timur zamanında buraya getirildikleri rivayet edilmektedir. Ayrıca Kuzey ve Güney Azerbaycan'da kâmilin Türkleşmiş Araplar da bulunmaktadır ki bunlar her yerde seyit ve ulema sınıfına girmektedirler⁸.

Sebelan ve Sehend Dağları gibi volkanik kütlelerden ibaret araziden geçen akarsuların taşıdığı alüvyonlardan meydana gelmiş olan Tebriz Ovası'nın toprakları bazı yerlerinde tuzlu, kireçli ve humus bakımından fakir olmalarına rağmen sulu tarıma oldukça elverişli bir özellik gösterir⁹. Bu ova Acıçay (Talha Rud) ve kolları tarafından sulanır. Acıçay'ın soldan aldığı kol, Meydan Çayı (Mehran Rud) şehirden geçer. Şehirde ayrıca kuzey ve güney semtlerini bağlayan bazı eski köprüler de vardır. Deprem kuşağında yer alan Tebriz'in çevresinde çok sayıda kaplıca vardır. Adları ayrı ayrı verilmiş iki ırmak Tebriz'in dış mahallelerinden akan Mihran Rud ile yine onun gibi

⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s.17-18.

⁶ <http://tr.tebriz.ir/?PageID=47> (21.11.2017)

⁷İslam Ansiklopedisinde Güney Azerbaycan Türkleri tarihi hakkında şu bilgilere yer vermiştir: “Cenubi Azerbaycan'ın Türk şiveleri tetkik edilecek olursa, bu tesirin ne kadar geniş olduğu da görülebilir. Fakat Kafkas ve İran Azerbaycan'ındaki Türkçenin, esas itibarıyla, Türkmence olması, Selçuklulardan önceki Ağaçeri ve Borçalı gibi, Hazar zümresine mensup Türklerin de bu “Türkmen” muhitinde erimiş olmaları, Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihinde kaydedilmesi icap eden bir vakadır. İlhanlılar devrinin devam olan Timuriler devrinde Azerbaycan'a garptan bazı Türkmen aşiretleri getirilmek suretiyle, Oğuz unsurları biraz daha artmıştır. Şamlı, Musullu ve Rumlu kabilelerin Timur tarafından getirildiği rivayet edilir. İlk Moğollar devrinde Şam ve Halep taraflarından nakledilmiş olan Kaçarlar da, Timur ve Kara Koyunlular devrinde Azerbaycan'a getirilmişlerdir. Şahrüh zamanında Gence ve Barda'ya civarında Yar Ahmed Karaman isminde birinin bazı hareketleri zikredildiğine göre Karamanlıların bir kısmı o zaman Azerbaycan'a gelmiş bulunuyordu.” Nabi Kobotarian, *Tebriz Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı*, (Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2008, s. 20.

⁸ Z. Velidi Togan, “Azerbaycan”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. 2, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), İstanbul 1979, s. 92-93.

⁹ C. R. Gürsoy, “Tebriz”, *Türk Ansiklopedisi (TA)*, c. 31, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1982, s. 17.

Tebriz'in güneyindeki Sehend Dağı'ndan (3700 m) kaynağını alıp güneybatıya doğru akan Serd Rud (Soğuk Irmak) her ikisi de şehrin kısa bir mesafe kuzeyinde Serav Irmağı'na katılırlar¹⁰.

Yazları çok sıcak ve kışları soğuk olan yani kara ikliminin hâkim olduğu Tebriz'de yıllık yağış tutarı 350 mm'dir. En fazla yağışlar mart ve nisanla ekim aylarında, en az yağış temmuz ve ağustosta görülür. Bu aylarla beraber eylül de içine alan üç aylık devrede kuraklık hüküm sürer. Bu şartlar altında çevrenin tabi bitki örtüsü bozkır olup otlardan ve dikenli bitkilerden oluşmaktadır.

Tebriz, işlek yollarla, demiryoluyla Tahran'a, Culfa üzerinden Rusya'ya ve 1971 yılından beri de Türkiye demiryollarına bağlanmıştır. Ayrıca bugün Ankara'dan Tebriz'e otobüs seferleri ve İstanbul-Tebriz arası uçak seferleri de vardır. Türkiye'nin Gürbulak (İran'ın Bazergan) sınırı kapısından Tahran'a doğru uzanan transit yol Tebriz'den geçer. Tebriz'de ayrıca havaalanı da vardır (Furudgah-ı beyne-l melal-i Tebriz = Tebriz Uluslar Arası Havaalanı). Tarihi İpek Yolu¹¹ üzerinde bulunan Tebriz, ulaşım elverişli durumu ile önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir¹².(Bkz. EK-3)

Ulaşım sektörü bakımından Tebriz, bulunduğu yerin coğrafya özellikleri nedeniyle İran'ın batı kapısıdır. İpek yolunun bu şehirden geçmesinden dolayı burası Asya'nın doğusuyla batısını birbirlerine bağlayan bir köprü veya geçit rolünü oynamaktadır. Türkiye'de Karadeniz kıyısında bulunan ve bir liman şehri olan Trabzon'dan gelip İran içlerine uzanan yol (bu yola Trabzon-İran transit yolu denir) üzerinde yer alan Tebriz bu bakımdan da önemli bir konumdadır. Tebriz'in 8 adet kapısı bulunmaktadır¹³.

Bugün de Tebriz'de sanayi ve ticaret alanında canlı bir faaliyet görülmektedir. Tebriz'in bu ticaret potansiyeli İslam tarihçilerinin de dikkatini çekmiş onlarda eserlerinde bundan bahsetmişlerdir. Tebriz hakkında bu eserlerde "Sular bu şehre doğru

¹⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 18,19.

¹¹ "İpek Yolu" terimi ilk defa, tanınmış Alman coğrafyacısı Ferdinand Freiherr von Richthofen tarafından 1877'de kullanıldı. Bu isimle o, çağımızın başında teşekkül eden kıtalar arası yol ağını kastetmişti; bu yollar o zaman Eski Dünya'nın kültür alemlerini, bilhassa doğuda Çin ve batıda Akdeniz'i birbirine bağlıyordu. bk. Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler*, c. 3. , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 401.

¹² Kader Polat, *a.g.t.* , s. 139

¹³ Ghassem Mahmoudi, *Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 31.

akar, çeşit çeşit meyve yetişir, ahali zengindir, iyi insanlardır, güzel giyinir ve iyi yiyip içerler, orası tüccarların merkezi gibi bir yerdir, her yerden Tebriz'e gelirler, Sultana yakın büyük emirlerin evleri oradadır, Tebriz'in havası çok soğuk olur, çok da kar yağar. İçinden sular geçer, ağaçları çoktur, fiyatları ucuzdur, meyveleri çoktur, camisi şehrin ortasındadır." gibi ifadeler kullanmışlardır¹⁴.

Yine Mustevfi Tebriz'in meyve bahçelerinin şehrin güneyinde yer almış Sehend Dağı'ndan doğan Mihran Rud ile sulandığını ve Tebriz'in çevresinde birçoğu kendi akarsularının adlarıyla adlandırılmış yedi bölge bulunduğunu söylemektedir¹⁵.

Tebriz şehri, tarihi devirlerde Azerbaycan'ın önemli bir merkezi konumunda bulunmaktadır. Bu şehir farklı devletlerin başkenti olma rolünü de üstlenmiştir. Kaçar devrinde ise kendine özgü siyasi ve coğrafi konumuna göre devletin ikinci merkezi olmuştur. Burada yaşayanlar şehrin tarihi geçmişinden gelen kültürüne ve geleneğine bağlı kalarak hemen hemen her dönemde tarım sektörü dışında sanayi ve hizmet sektörleri gibi alanlarda da çalışmakla beraber tarihi süreç içinde şehrin gelişimini sağlamıştır¹⁶.

Bölgenin kurak olması ve yeterli mera alanlarının bulunmaması dolayısıyla Tebriz' de hayvancılık gelişmemiştir. Fakat Mugan ve Serab ovalarında başka otlaklarda ve dağ eteklerinde hayvancılık yapılmakta ve et, süt ürünleri, deri ve yün Tebriz'e sevk edilmektedir. Tebriz eskiden beri el sanatlarında özellikle halıcılıkta büyük ün kazanmıştır. Bugün de Tebriz Kapalı Çarşısı'nda satılan ipek halılar gerçekten essizdir. 16. yüzyılda halı dokumacılığı bir göçebe ve köylü sanatı olmaktan çıkarak, profesyonel tasarım ve imalata dayalı iyi işleyen bir sanayi haline dönüşmüştür. Tebriz şehri de bu sanayinin merkezi konumundaydı. Tarihte de kent *Hatayi*¹⁷ denilen kumaşlarıyla ünlüydü. Tebriz Minyatür Okulu (Bihzad'ın da bağlı olduğu) 16. yüzyılda büyük gelişme göstermiştir¹⁸.

¹⁴ Kader Polat, *a.g.t.* , s. 139.

¹⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 20.

¹⁶ Ghassem Mahmoudi, *a.g.t.* , s. 30,31.

¹⁷ Hatayi/Hatai, eski bir ipekl kumaşın adıdır. bk. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, 1969, s. 129.

¹⁸ Kader Polat, *a.g.t.* , s. 140.

Tebriz’de bugün şehir dışında küçük eğirme ve dokuma tesisleri, deri, kibrit, sabun fabrikaları vardır. Kilim, seccade, iğne işleri gibi küçük sanat dalları da gelişmiştir. Ayakkabıcılık eskiden olduğu gibi bugün de çok ileridir. Tebriz’de 1963’ten sonra büyük sanayi tesisleri kurulmaya başlamıştır. Bunların en önemlileri motor, traktör, çimento, inşaat malzemeleri, dokuma, kimya, selüloz ve ağaç sanayi ile diğer bazı tesislerdir¹⁹.

Tebriz Kapalı Çarşısı halen İran’ın en önemli ticaret mekânlarından. Burada her türlü ev eşyası, kuru yemişler, antika eşyalar, cam eşyalar, elektronik malzemeler ve meşhur Tebriz İpek Halıları satılmaktadır.

Kültür merkezi olarak da Tebriz, İran da önemli bir yer tutmaktadır. Çok sayıda ilk ve orta dereceli okullardan ayrı olarak çeşitli meslek ve öğretmen okulları ve eğitim enstitüleri vardır. Tebriz Üniversitesi (Danişgah-ı Tebriz) 13 fakülte ve 2 kolejden oluşmaktadır. Halk sağlığı ile ilgili yaklaşık 20 hastahane vardır. El yazmaları bakımından zengin iki kütüphane (Milli Kütüphane) ile bir müze (Tebriz Müzesi) önemli kültür kuruluşlarındandır²⁰.

1.2. TEBRİZ’İN COĞRAFİ YAPISI

Tebriz kenti, İran’ın dördüncü büyük kenti olup ülkenin kuzey batısında bulunan Sehend Dağı’nın kuzey yamaçlarında kurulmuştur. Kentin içerisinde bulunduğu ova, Urumiye Gölü’ne doğru alçalan bir araziden ibarettir. Bu ova, Sabelan Dağı’nın güney batısından başlayıp, Karacadağ’ın batısına kadar uzanır. Tebriz, Acıçay’ın kolları tarafından biriktirilmiş verimli bir ova üzerinde inşa edilmiştir. *Herodot*, yaşadığı dönemde, bu nehrin ikiye ayrılarak bir kolunun Tebriz Ovası’nı ikiye ayırdığını ve şehrin bu kolun iki tarafına yayıldığını ifade etmiştir. Şimdiki şehir, Sabelan Dağı’ndan gelen Acıçay’ın bir kolu olan Mehran Çayı’nın etrafında bulunmaktadır. Bu nehir birçok küçük koluyla birlikte şehrin muhtelif yerlerini sulamaktadır. Şehir, kimi zaman

¹⁹ C. R. Gürsoy, “Tebriz”, *TA*, s. 18.

²⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

Urumiye Gölü'nün batı kıyılarının yakınına doğru kaymışsa da farklı dönemlerde depremlerle²¹ yıkıldıktan sonra yine eski temelleri üzerine kurulmuştur²².

Azerbaycan'ın coğrafi yapısı, onun ekonomisinin şekillenmesinde önemli bir faktördür. Dağlık bölgelerde hayvancılık yapılmakta iken, genellikle şehirler rakımı nispeten az ovalarda kurulmuşlardı. Özellikle kuzey Azerbaycan, su yatakları sayesinde tarım ve ziraatın yoğun olarak yapıldığı yer oldu²³.

Doğu Azerbaycan'ın yönetim merkezi olan Tebriz şehri ortalama olarak 1350 metre yükseltiye sahiptir. Şehir, Mehran Çayı'nın iki tarafında yer almaktadır. Söz konusu bu çayın üzerinde şehrin iki kısmını birbirine bağlayan tarihi birçok köprü bulunmaktadır. Bu köprüleri *Kanuni*'nin Tebriz seferi sırasında *Matrakçı* tarafından yapılan minyatür üzerinde de görmekteyiz. (bk. EK-15). Örneğin, 1500 yıllarına ait olan *Gari*²⁴ ve Taşköprü günümüzde de şehrin merkezinden akan Mehran Çayı'nın üzerinde yer almaktadır²⁵.

Tebriz tarihi boyunca birçok uygarlığın varlığına şahitlik etmiş, gerek iklimi gerekse doğal yapısıyla bazen bu devletleri zora sokarken bazen de onlara kolaylık sağlamıştır. Bu durumları örneklendirmek gerekirse; Tebriz şehrinin etrafında, yerin kırıklı yapısından dolayı çok sayıda kaplıca bulunmaktadır. Etrafının sulak olmasından hareketle, Sâsânîler'den önceki dönemde, şehrin çevresine içi su dolu hendekler kazılmak suretiyle düşmana karşı korunduğu Asur kralı *II. Sargon*'un yazıtında belirtilmektedir. Asurluların Tebriz şehrini ele geçirdikleri dönemde, şehir düz bir

²¹ Tebriz deprem kuşağında olduğundan tarihte birçok kez depreme maruz kalmıştır. Bunlardan en zarar vereni 1042 yılındakidir ve çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Şehrin yok olduğu bu depreme yaklaşık 40.000 kişi ölmüştür. Sonra yine Tebriz'de 1273, 1640–1,1664, 1721, 1727, 1755, 1780,1819, 1843, 1851, 1854, 1856, 1862, 1867, 1870, 1874, 1879, 1881, 1883, 1917 yıllarında da şiddetli depremler olmuştur. Tebriz'in tarihini karanlık yapan etkenlerden biri de bu depremlerdir. Bu depremler neticesinde birçok tarihi yapı ya tamamen yok olmuş ya da sadece kalıntıları ayakta kalabilmiştir. Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 26.

²² Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", *Tarih İnceleme Dergisi*, c. 30, Sayı 1, 2015, s. 68.

²³ Hüseyin Kayhan, "Moğol İstilası Öncesi Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında", *Belleten*, TTK, c. 72, Sayı 265, Ankara 2008, s. 890.

²⁴ *Gari*: Farsça'da "gari" kelimesinin anlamı "at arabası" olup bu arabaların üzerinden geçmesine uygun olmasından dolayı köprüye bu isim verilmiştir. bk. Ghassem Mahmoudi, *a.g.t.* , s. 27.

²⁵ Aynı Yer.

ovanın içerisinde kurulu olduğundan etrafı surlarla çevrilmişti ve bu surların etrafında da hendekler kazılmıştı²⁶.

Tebriz'in coğrafi mevkii doğu Hazar Denizi üzerinden Erdebil-Tebriz ve Tahran-Kazvin-Miyana-Tebriz, batı Trabzon-Erzurum-Hoy-Tebriz ve kuzey Tiflis-Erivan-Çulfa-Merend-Tebriz arasındaki ulaşım için tek müsait geçidi teşkil etmektedir. Nihayet Sahand kolları Urmiye gölünün doğu kıyısı boyunca oldukça dar bir geçit bıraktığı için kuzey Maveraya Kafkas ve Karacadağ ve güney Meraga arasındaki ulaşım ancak Tebriz vasıtasıyla mümkün olmaktadır²⁷.

1.3. TEBRİZ SÖZÜNÜN MENŞEI

Tebriz'in antik dönemlerdeki adı, ilk olarak II.Sargon'un yazıtlarında *Tarmakisa*²⁸ olarak geçmektedir. Eski Roma kaynaklarında Tebriz kenti *Tauris*, *Tavres*, *Ganzak*, *Thebermais* ve *Beramais* şeklinde isimlendirilmiştir. Bununla beraber, Ganzak ve Thebermais'in Urmiye Gölü kenarında Tebriz şehrine bağlı iki kasaba olduğu da ifade edilmektedir²⁹.

Aslında Tebriz kentinin adını, Saka-Pers savaşları sırasında almış olması kuvvetli bir ihtimaldir. Alper Tunga komutasındaki Saka Türklerinin Kafkaslar ve Doğu Anadolu'ya egemen oldukları dönemde, Perslerle savaşlarının merkezi durumunda olan Tebriz şehri, sahip olduğu bu adı, bu sırada almış olması da mümkündür.

Diğer bir görüş ise, Tebriz kentinin yakınındaki sönmüş bir volkanik dağ olan Sehend Dağı'nın geçmişteki lav püskürme faaliyetlerinden dolayı, şehrin adını dağdan aşağıya doğru akan lav akıntılarında dolayı "ateş saçan" anlamına gelen "tab-riz" şeklinde almıştır. Fakat bu dağın volkanik faaliyetlerinin eski çağlarda kesilmiş olması

²⁶ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, *a.g.m.*, s. 68-69

²⁷ V. Minorsky, "Tebriz", *IA*, c. 12/1, MEB, s. 82.

²⁸ Tebriz'in adı Asur yazıtlarında Tarmakisa olarak geçmesi nedeniyle Saka İmparatoru Alper Tunga'nın kızı Tomuris'in veya Massaget kraliçesi Tomris'in adıyla da ilgili olabileceği ihtimalini beraberinde getirmiştir. bk, Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, *a.g.m.*, s. 66.

²⁹ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, *a.g.m.*, s. 65.

ve o dönemlerde bu bölgede İran dillerini konuşan toplulukların bulunmaması da bu ihtimali zayıflatmaktadır³⁰.

Tebriz şehrinin adı, Ortaçağ İslam Coğrafyacılarının eserlerin de, “*Tibriz*”, Bizans kaynaklarında “*Tavres*”, Ermeni kaynaklarında “*Davrez*” olarak geçmektedir. Tebriz şehrinin adını nereden ve nasıl aldığı önemlidir³¹.

“*Tebriz*” sözünün etimolojisi (kök bilgisi) bugüne kadar aydınlatılamamıştır. İran ve Azerbaycan’ın birçok şehir ve kentlerinin adları hakkında uzun yıllar araştırma yapan Azerbaycan tarihçisi Seyid Ahmed Kesrevi “*Tebriz*” sözünün etimolojisi hakkında bir neticeye ulaşamamıştır. Kesrevi eserinde, “*Ben hayli müddet araştırma yaptıktan sonra “Tebriz” sözünün manasını anlayamadım. Bu yüzden de araştırmalarımı sürdürmedim.*” demektedir.

“*Tebriz*” adının manası XVII. yüzyıldan beri sadece doğu âlimlerini değil, hatta Avrupalı bilim adamlarını düşündürmüştür. 1841 yılında Fransa Devleti’nin Sefiri Flanden, Tebriz’de kaldığı 16 gün ardından birçok mesele üzerinden araştırma yapmakla birlikte Tebriz’in adının manasını araştırmakla meşgul olmuştur. Nadir Mirza bu konuda şunları yazmaktadır: “*Tebriz sözünün hangi dilde olduğunu tespit edemedik, bu konuda herhangi bir fikir ileri süremiyorum*”³².

Böylelikle birçok araştırmacı “*Tebriz*” sözünün hangi dile ait olduğunu araştırmış, bununla birlikte bu coğrafi adın manasını izah etmeye çalışarlarda olmuştur.

“*Tebriz*” sözünü Farsça olarak kabul eden araştırmacılar bunun iki sözden (“*teb*”-kızdırmak=ısıtmak, “*riz*”-ahıt=dökmek) oluştuğunu iddia edenler fikirlerinin doğruluğunu şöyle açıklamaktadırlar: Şöyle ki, Abbasi Halifesi Harun-u Reşid’in hanımı Zübeyde Hatun ısıtma (sıtma hastalığı) hastalığına yakalanmıştı. Zübeyde Hatun burada tedavi olarak sağlığına kavuşmuş ve bu yerde bir şehir kurmuş ve adını da yani “ısıtma-kızdırma döken” anlamını içeren “*Tebriz*” adını vermiştir³³.

³⁰ Aynı Makale, s. 66-67.

³¹ Aynı Makale, s. 67.

³² Kader Polat, *a.g.t.*, s. 12.

³³ Seyidağa Onullahi, *XIII.-XVII. Asırlarda Tebriz Şehri (Sosyal- İktisadi Tarihi)*, Elm Neşriyyatı, Bakü 1982, s. 36.

Bunun yanında Zübeyde'nin; tıbbi açıdan gelişmiş bir şehir olan Tebriz şehri doktorlarının yüksek maharetiyle hastalıktan kurtulması üzerine, *hastalık gideren doktorluk (tıbb/ tıp)* anlamında *tıbb riz* olarak isimlendirildiği de söylenmektedir. Bundan dolayı Arap coğrafyacıları, bu şehrin ismini buna yakın olarak *Tibriz* şeklinde telaffuz etmektedirler³⁴.

Tebriz sözünü “*güneş açan*” manasında izah edenler, onun çok eski tarihlerde ateşperestler tarafından kullanıldığını kaydederler. Muhammed Hüseyin İbn Helef Tebrizi Burhan (XVII. yüzyıl) Tebriz de inşa edilmiş ateş gedi ile ilgili Tebriz'in geçmişte “*Azerbadegan*” (*yani odu=ateşi koruyan*) adını aldığını ileri sürmüştür. Şarden, Tebriz'de olduğu tarihlerde şehrin maliye idaresinde hazinedar olarak çalışan Mirza Tahir'e istinaden Tebriz sözünü ateşperestlikle ilişkilendirerek “*tab*”-*ışık* “*riz*”-*saçan* manasında (*ışık saçan*) olarak izah etmiştir³⁵. Tebriz şehrinin, ateş tapınaklarının çokluğu ile ünlü olduğu Azerbaycan satraplığının başkenti olmasından dolayı şehrin adının bu ateş tapınaklarıyla ilgili olduğu da söylenmektedir³⁶.

Said Nefisi de “*Tebriz*” sözünün ilk şeklinin “*tab*” veya “*tef*” olduğunu bildirerek kaydediyor ki, bu ad vaktiyle Sehend Dağları'nda ateş püsküren volkanlarla alakalı olduğunu yazmaktadır.

“*Tavrez*” veya “*Tavrej*”in “*intikam*” manasında olduğunu bildiren Ermeni kaynakları da vardır. Malum olduğu üzere IV. yüzyılın sonunda meydana gelen hadiseleri eserinde anlatan Buzanlı Favstos Tebriz'i “*Tavrez*”, “*Tavrej*” şeklinde kaydetmiştir³⁷.

1.4. TEBRİZ ŞEHRİNİN TARİHİ

Tebriz şehri, göl kıyısından 48 km kadar doğuda, Şâhâ adası veya yarım adası yakınlarında göle dökülen bir ırmak üzerindedir³⁸.

³⁴ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, *a.g.m.* , s. 67.

³⁵ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.* , s. 36,37.

³⁶ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, *a.g.m.* , s. 68.

³⁷ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.* , s. 37.

³⁸ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 18.

Bölgedeki ilk yerleşmeler, 100 bin ile 35 bin yıl evveline dayanmaktadır. M.Ö. 2. bin yıl civarında ise, bölgedeki yerleşmelerin genişleyip çoğaldığı görülüyor. Bunlar Hacı Firuz Tepesi, Jebel ve Hasanlu gibi yerleşmelerdir. Bu yerleşmelerin hepsi Urmu (=Urmiye) Gölü etrafında kurulmuş olup özellikle 1960'lı yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda pek çok eser çıkartılmıştır. Çıkartılan eserlerin bir kısmı Tebriz'de, büyük kısmı ise Tahran'da bulunan Ulusal Müze'de sergilenmektedir³⁹.

Tebriz'in ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Şehirde yapılan arkeolojik kazılara göre Tebriz'in 5 bin yıllık bir geçmişi olduğu tahmin edilmektedir. Çeşitli kaynaklar III. yy'da şehrin varlığından söz ederler. Gazaka olarak da bilinen kent adını Büyük İskender'in komutanlarından Atropates'ten alan Atropatene'nin başkentiydi. Fakat sonra bir depremde yıkıldı ve Arap hâkimiyeti zamanında tekrar imar edildi⁴⁰.

Azerbaycan toprakları üzerinde yapılmış olan arkeolojik kazılar, Paleolitik Dönem'e ait ilk insan izlerine Urumiye Gölü civarında ve Tebriz'in güney yamacında kurulu olduğu Sehend Dağı'ndaki mağaralarda ve açık yerlerinde rastlanılmıştır. MÖ. 6000'li yıllara uzanan Neolitik Dönem iskân yerlerinde, tarıma dayalı yerleşik hayata geçildiğine dair izler bulunmuştur. Bu veriler de Tebriz şehrinin Ön Asya'daki en eski yerleşim yerlerinden birisi olduğunu göstermektedir. Şehirdeki arkeolojik kazıların altı bin yıl öncesine ait izler taşıması şehrin İskender istilasından sonra kurulmuş olabileceği olasılığını zayıf kılmaktadır. *Zehtabî*; Tebriz adına, II. Sargon kitabelerinde rastlanılmasından hareketle şehrin bu tarihlerden önce kurulduğunu iddia etmektedir. Yazar bu görüşünü, *Tarmakisa* şehrinin, Tebriz şehri olduğunu, yazıtlarda belirtilen şehrin özelliklerinden hareketle ileri sürmektedir. *Minorsky* ve *Diakonof* da Asur kralı II. Sargon'un Urartular üzerine yapmış olduğu bir sefer sırasında, Urumiye Gölü'nü geçerek MÖ. 714 yılında Tebriz şehrini aldığını söylemektedirler⁴¹.

MS. 4. yüzyılda Roma ordusuyla beraber Adurbadegan topraklarına gelen A. Marcellinus ile MS. 6. yüzyılda Tebriz'e ziyarette bulunan Procopius bu şehirden

³⁹ Adil Yılmaz, *Tebriz Azerbaycan Müzesinde Bulunan Balbal Formundaki Heykellerin Türk Tarihi Açısından Önemi* (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012, s. 12.

⁴⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

⁴¹ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, *a.g.m.*, s. 69.

Gazaka şeklinde bahsetmişlerdir. Ayrıca kısa bir dönem için bur şehre hâkim olan Ermeniler, Tebriz şehri ve bu şehre bağlı diğer kentlerin hepsini *Kandsag Adurbadgan* şeklinde adlandırmışlardır. *Ritter*, Tebriz şehrinin eski bir Medya kenti olduğuna inanmakta, bu topraklara *Medya Atropatene* denilmesini de buna örnek olarak göstermektedir⁴².

Bölge sonraki dönemlerde ise etraftaki büyük güçlerin hedefinde olmuştur. Bu yüzden, özellikle M.Ö. 9-8. yy civarında, Manna, Urartu ve Asurlar arasında yapılan savaşların önemli alanlarından birisi bugünkü Tebriz şehri civarı olmuştur. Özellikle Urartular, bölgeyi ele geçirdikleri dönemde sürekli olarak yazıtlar dikmişlerdir. Bu yazıtların bir kısmı ortaya çıkartılmış durumdadır⁴³.

Bütün bu bilgilerden, Tebriz kentinin, İskender istilasından ve Perslerin Azerbaycan'da egemenlik kurmuş olduğu dönemlerden çok daha önceleri kurulduğu anlaşılmaktadır. Tebriz şehrinin kuruluşu ile ilgili bazı tarihçiler, şehrin MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in komutanlarından Atropates tarafından kurulduğuna inanmaktadırlar. Atropates, İskender'in Azerbaycanlı komutanıydı ve aslen İranlıydı. Bu dönemde Azerbaycan topraklarına Yunan ve Roma kaynakları *Atropaten* adını vermekteydiler. Bunun sebebi bölgenin adının *Adurbadegan* olmasından ileri gelmektedir⁴⁴.

Batılıların Atropaten şeklinde telaffuz ettikleri *Adurbadegan* sözcüğünü Sâsânîler *Azerbazegan* şeklinde telaffuz etmekteydiler ve bu telaffuz günümüze Azerbaycan olarak gelmiştir. *Adurbadegan* adı verilen topraklar Tebriz merkezli Güney Azerbaycan topraklarıdır. Kuzey Azerbaycan toprakları için ise o dönemlerde kullanılan tabir *Albanya*'dır. Sasaniler kendi dönemlerinde Güney Azerbaycan topraklarını *Erran* olarak da adlandırmışlardır. Tebriz merkezli topraklar, II. Hüsrev zamanında Hazar ve Bizanslıların Azerbaycan'a yaptıkları bir saldırı ile 623 yılında Sasanilerin elinden kısa bir süreliğine çıkmış fakat bir süre sonra geri alınmıştır. Güney Azerbaycan bölgesinin merkezi olan Tebriz kenti asıl önemine İskender döneminde kavuşmuştur. Önceki adıyla *Gazaka* denilen Tebriz şehri bu dönemde Atropaten Krallığı'nın başkenti olmuştur. MS. 5. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçi Moses Horenasi, Tebriz şehrini,

⁴² Aynı yer, s. 69.

⁴³ Adil Yılmaz, *a.g.t.*, s. 12.

⁴⁴ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, *a.g.m.*, s.70.

rüyalar şehri Ekbatana'ya benzeterek bu şehir için *İkinci Ekbatana* tabirini kullanmıştır⁴⁵.

Tebriz kentinin adından hareketle bu şehrin, MÖ birinci bin yılın ikinci yarısında Saka Türkleri tarafından kurulmuş olma ihtimali yüksektir. Tebriz merkezli Saka imparatorluğunun başbuğu olan Alper Tunga, MÖ 624 yılında Pers imparatoru Keyhüsrev tarafından Tebriz'in batısındaki Urumiye gölü kenarında yakalandıktan sonra ülkesinin başkenti olan Tebriz şehrine getirilmiş ve burada idam edilmiştir. Hatta İranlılar onu idam ettikten sonra başını keserek Tebriz kapılarından birisine gömmüşlerdir. Alper Tunga'nın başının gömülü olduğu bu kapıya *Dervazey-i Ser (Baş Kapısı)* adı verilmiştir. İran milli dininin kurucusu olan Zerdüşt, Tebrizli olduğu için getirmiş olduğu din *Atropaten* bölgesinde yaygınlaşmış ve Tebriz, Zerdüştlüğün merkezi haline gelmiştir⁴⁶.

Ermenistan hükümdarı II. Arşak ile Sasani hükümdarı I. Şapur arasında meydana gelen savaş sonunda Tebriz kentini ele geçiren Ermeni ordusu, kentin merkezindeki kral sarayını yerle bir ederek burada dikili bulunan Sasani hükümdarlarından I. Erdeşir ve I. Şapur'un heykellerini de tahrip etmiştir. Sasani devletinin kurulduğu dönemde Tebriz şehri, kesin olarak Sasanilerin eline geçinceye kadar, Ermeniler ile Sasaniler arasında birkaç defa el değiştirmiştir.

Sasani hükümdarı Kubad döneminde Tebriz şehrinde kendisi de Tebrizli olan Mazdek ortaya çıkarak kendi inancını Azerbaycan toprakları üzerinde yaymaya başlamıştır. Zamanla, Mazdek getirmiş olduğu felsefi akımı, İran toprakları üzerinde geniş bir alana yayabilmiştir⁴⁷.

MS. 624 yılında Bizans imparatoru Herakleios, önce Ermenistan'a, buradan aldığı destekle Azerbaycan topraklarına girmiştir. Herakleios, Sasani topraklarına girdiğinde, Sasani şahı II. Hüsrev, Tebriz şehrinde ordusuyla konaklamış bulunuyordu. Bizans imparatorunun geldiğini haber alan II. Hüsrev, Medâ'in'e doğru geri çekilmeye

⁴⁵ Aynı Makale, s. 70-71.

⁴⁶ Aynı Makale, s. 71-72.

⁴⁷ Aynı Makale, s. 73-75.

başladı. Tebriz'e ordusuyla giren Herakleios şehirdeki saray, tapınak, devlet kurumları gibi önemli mimari eserleri yerle bir etmiştir⁴⁸.

Abbasiler döneminde Tebriz ve civarı, Zerdüştlüğü yeniden canlandırmak isteyen Babek ayaklanmasına sahne olmuştur. Abbasiler'i oldukça zorlayan bu ayaklanma, bütün Azerbaycan topraklarını etkisi altına almıştır. Tebriz, Abbasilerin siyasi otoritelerini yitirmesi ve Revvadilerin içine düşmüş olduğu karışıklıklardan dolayı bölgeyle birlikte önemini yitirmeye başlamıştır. Bundan dolayı, Tebriz, eski siyasi ve ticari canlılığını kaybetmiş ve halkının büyük bir kısmı başka yerlere göç ettiğinden, burası küçük bir köy haline gelmiştir. Bu dönemde Tebriz, Vahşudan el-Ravadî'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Tebriz şehrinin bütünüyle bir Türk şehri haline gelmesi bu dönemlerdeki Oğuz akınlarından sonra gerçekleşmiş, bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak da bugünkü Azeri nüfusu ortaya çıkmıştır⁴⁹.

885–929 yılları arasında Azerbaycan'a Sâciler'in sahip olmalarıyla Tebriz şehri de Sâciler'in hâkimiyetine girmiştir. Sâciler, ismen Abbasilere bağlı olan Azerbaycan'da 9. yy'ın sonundan 10. asrın başına kadar hüküm sürmüşlerdir. Sâcilerin kurucusu Ebu'l-Sâc Divdâd idi ve bu kişi Halife Mütevekkil hizmetinde bulunmuş bir Türk komutanıydı⁵⁰.

937'den sonra Müsafiriler, sonra da Revvâdiler Tebriz'e hâkim olmuşlardır. Tebriz - Eher taraflarını idare eden Revvâdiler, Yemen Araplarının en eski ailelerinden neşet ettikleri halde sonradan kürtleşmişlerdir. Bunların hâkimiyet alanları Azerbaycan -özellikle de Tebriz- idi. Abbasi hâkimiyetinin başlarında Revvad b. Mutanna Tebriz'i tımar olarak elinde tutuyordu. Onun torunları ise yaklaşık olarak iki yüzyıl içerisinde tamamen kürtleştiler. Tebriz ve Erdebil 11. yy'ın sonlarından itibaren ise Ahmedil'in Türk memlûkü Ak Sungur ve oğulları tarafından idare edilecektir⁵¹.

Arap fütuhatını takiben Azerbaycan'a pek çok Arap getirilmişti. Bunlar bilhassa Kûfe, Şam ve Basra ahalisinden idi. Bilhassa Hicri II. asırda pek çok Arap gelmişti. Halife Ebu Cafer el-Abbasi, Yezid b. Hitam'ı Azerbaycan valisi tayin edince bu zat bazı

⁴⁸ Aynı Makale, s. 76.

⁴⁹ Aynı Makale, s. 79.

⁵⁰ CL. Huart, "Saciler", *İA*, c. 10, MEB, s. 16.

⁵¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 24-25.

Yemen aşiretlerini Basra'dan buraya getirdi. Karacadağ mntikasının bütün şehirleri ve Tebriz bunların mülkü oldu⁵².

Azerbaycan bölgesinde Abbasilerin zayıflamasından sonra bölgede Şirvan şahlar, Sâcoğulları, Revvadiler, Sellariler, Ahmediler gibi çeşitli mahalli idareler teşekkül etmiştir. Bu teşekküller Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Alparslan'ın bölgeye yaptığı akınların ardından Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanıyacak ve tarih sahnesinden çekileceklerdir⁵³.

Tebriz, uzun tarihi geçmişinde siyasi ve kültürel alanda sık sık kendini göstermiş ve hatta Türkmen İldenizliler'in hâkimiyeti sırasında Azerbaycan'ın başşehri olmuştu (1186-1191 yılları arasında). Şehir, Cengiz Han'ın Moğollarının eline hemen hemen savaş yapılmaksızın geçtiğinde, dikkate değer kültürel hayatı yanında, zengin bir ticaret şehri olmakla beraber, çok az bir siyasi önem taşıyordu. Abaka'nın burayı imparatorluğunun merkezi yapma kararı, bu bölgenin merkezi olan şehrin kaderi üzerinde kesin bir dönüm noktası teşkil etti. Abaka'nın hâkimiyet sahasının Moğol imparatorluğunun ayrılmaz bir parçasını teşkil ettiği düşünülecek olursa, yapılan değişikliğin anlamı açık olarak ortaya çıkar. Böylece Tebriz, bu çok geniş imparatorluğun batısında, bundan birkaç yıl önce(1260) Uzak Doğu'da Büyük Han Kubilay tarafından başşehir edinilen Pekin'in oynadığı aynı rolü oynamağa başladı⁵⁴.

İlhanlıların ilk devirlerinde Tebriz'in yönetimi Melik Sadreddin'e verildi. 1263'de Kafkasya'ya bir sefer yapan Hülagu dönüşte Tebriz'e geldi ve burada bulunan Kıpçak asıllı tacirleri öldürttü. Tebriz Abaka Han devrinde(1265–1281) İlhanlıların başkenti oldu. Şehir en parlak dönemini Gazan Han'ın saltanatı sırasında yaşadı. Bu dönemde Tebriz başkent idi. Bu hükümdar 1299'tan sonra şehirde geniş bir imar faaliyetine girişti. 1336'tan sonra Tebriz'e Celayirliler hâkim oldu. Timur istilasına kadar süren bu dönemde Tebriz, yeniden imar edildi. 1392'te kesin olarak Timur'un eline geçen şehir imparatorluğun batı eyaletlerinin idari merkezi oldu. İmar

⁵² Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, c. 2, MEB, s. 96.

⁵³ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

⁵⁴ Karl Jahn, "Tebriz Doğu İle Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Çev: İsmail Aka, c. 13, Sayı 24, 1980, s. 59.

faaliyetleriyle şehir geliştirildi ve de önemi arttı. Timur bu eyaletin yönetimini oğullarına verdi. Ölümünden sonra şehir Timur'un oğulları arasında el değiştirdi⁵⁵.

O zamanlar bir süre Tebriz'de kalan ve çoğu ruhani sıfatlar taşıyan dünyanın dört bir tarafından gelen diplomatik temsilciler arasında; Tebriz kültür hayatı ve dolayısı ile bütün İslam dünyasının büyük ölçüde minnettar kalacağı yüksek kültüre sahip birçok kimseler bulunuyordu. Onlar; XIV. yüzyılın başlarında eserini kaleme alan büyük vezir ve tarihçi Reşidüddin'in İlhan Gazan ve Olcaytu'nun teşviki ile ilk dünya tarihini meydana getirmeğe muvaffak olmuşlar, bu arada o, bizce bilindiği kadarı ile tarih yazıcılığında ilk defa olarak zengin kültüre sahip çeşitli milletlerin ana tarihi kaynaklarından nakillerde bulunmuş, böylelikle Çinliler, Hintliler ve İranlılar ile birlikte Moğollara da temas edilmiştir. Moğolların en eski ve çok geniş olarak tarihini nakleden bu eşsiz eser, önce Farsça olarak kaleme alınmış, kısa bir süre sonra ise Arapça'ya çevrilmişti. Gazan zamanında İlhanlı devletinin siyasi bağımsızlığını kazanmasından sonra da, merkez ile münasebetlerin kesilmemesinden dolayı, yine Reşidüddin'in başkanlığında Çince'den Farsça ve Arapça'ya çeşitli ilmi eserlerin tercüme faaliyeti sürdürülmüştü⁵⁶.

Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devirlerinde de devam eden imar faaliyetlerinin örnekleri, bugün bile görülebilmektedir. Bu dönemin en önemli eseri ise, mavi çinileriyle ünlü Gök Mescid'dir. Ak Koyunlu döneminde yapılmış olan bu yapı günümüzde şehrin doğu kısmında bulunmaktadır⁵⁷.

1406'da Tebriz, Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un eline geçti. Kara Koyunlular zamanında da Tebriz başkent olarak kullanıldı. Timur'un yerine geçen Şahruh, 1436'da Tebriz'i kesin olarak ülkesine kattı. Şehrin yönetimini oğlu Cihanşah'a verdi. Cihanşah devrinde Tebriz'de meşhur Gökmescit ve daha birçok bina yapıldı. 1468'de Tebriz Uzun Hasan tarafından alındı. Ak Koyunlular devrinde Tebriz'de büyük gelişmeler yaşandı. Şah İsmail 1500'de Tebriz'i Safevi Devleti'nin topraklarına kattı. Şehir halkını Şii mezhebine girmeye zorladı; direnenlere işkenceler yaptı. Bir süre Safevilerin başkenti olan Tebriz, Yavuz Sultan Selim zamanındaki Çaldıran Savaşı'ndan sonra (1514) Osmanlıların eline geçti. Bu tarihten sonra Tebriz

⁵⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 27.

⁵⁶ Karl Jahn, *a.g.m.* , s. 61.

⁵⁷ Adil Yılmaz, *a.g.t.* , s. 13.

Osmanlılarla Safeviler arasında birçok kere el değıştirdi. Sonra Tebriz, bir ara Hekimoğlu Ali Paşa tarafından kan dökülmeksizin alındıysa da İran'da Af şar Hanedanı'nın kurucusu Nadir şah ile yapılan antlaşma gereği 1746'da tekrar geri verildi⁵⁸.

1827'de İran'ın zayıf durumundan (yeni kurulan Kaçar Hanedanı'nın zayıflığından) yararlanmak isteyen Ruslar, Azerbaycan ile Tebriz ve etrafındaki şehirleri işgal ettiler. Ancak Türk-Rus savaşının başlaması üzerine yapılan Türkmençay Antlaşması'yla bir yıl sonra Tebriz, İran'da kaldı. Bundan sonra Tebriz, İran'daki Kaçar Hanedanlığı'nın veliahtlarının resmi oturma yeri oldu. Uzun bir barış döneminden sonra 1908'de Muhammet Ali şah döneminde Azeriler şehirde büyük bir isyan çıkardı. Ruslar ve İngilizler duruma el koydular. 1909'da Ruslar Tebriz'i işgal etti. Birinci Dünya Savaşı'nın başında Ruslar Tebriz'i boşalttılar. Türk kuvvetleri şehre girdi. Fakat sonra Ruslar tekrar şehre hâkim oldular. Rusya'da ihtilal çıkınca (Ekim 1917), Kazım Karabekir Paşa kumandanlığındaki Türk kuvvetleri 1918'de Tebriz'e girdi. Ancak Mondros Ateşkesinden sonra İngilizlerin duruma el koymasından sonra kent 1919 ortalarında İran'a geri verildi⁵⁹.

şah İsmail tarafından Safevi Hanedanının kurulmasıyla birlikte şehir Safevilerin başkenti olmuştur. Bunda, şehrin bölgenin en önemli şehri olmasının yanında, Safevi gücünü oluşturan en büyük gücün Anadolu lu Türkmenler olmasının payı büyüktür. Osmanlı-Safevi savaşları sırasında birkaç kez Osmanlılar tarafından ele geçirilen şehir, sonraki dönemlerde başkent olma özelliğini kaybetmiş, ancak İrandaki Türk nüfus için kültürel ve siyasi olaylarda başkent olmayı sürdürmüştür. 20. yy'ın başından itibaren İran'da meydana gelen bütün devrim hareketlerinde Tebriz kenti başı çekmiřtir⁶⁰.

İkinci Dünya Savaşı sırasında şehir Ruslar tarafından (Kızıl Ordu) yeniden işgal edildi. (1941) Ruslar burada muhtar bir cumhuriyet kurdular (Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti) ve de Tebriz bu Cumhuriyet'in merkezi oldu. Bu durum 1946'ya kadar sürdü. Sonra İran şah'ı Rıza Pehlevi, Tebriz'i tekrar İran topraklarına kattı. Tebriz kenti

⁵⁸ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 27.

⁵⁹ Aynı Eser, s. 28.

⁶⁰ Adil Yılmaz, *a.g.t.* , s. 13.

1978–79 yıllarında ayaklanmalara, İran Devrimi sırasında da kent halkıyla İran ordusu arasında çatışmalara sahne oldu⁶¹.

Tebriz'in tarihini kısaca özetlemek gerekirse; şehrin III.-VII. yüzyıllar arasında İran'da hüküm sürmüş Sasaniler zamanında mevcut olduğu söylenebilir⁶². Şehrin adı Arap coğrafya kitaplarında *Tibriz*, Bizans ve Ermeni kaynaklarında *Tavrez* ve *Tavreş* şeklinde geçer. Avam halk buraya *Tevriz* de demektedir. III. ve IV. yüzyıllarda küçük bir kasabaydı. Tebriz'in Araplarca işgali Halife Ömer zamanına rastlamaktadır. Fakat İslâm fetihleri sırasında bölgenin en önemli şehri Tebriz değil Erdebil idi. 858'de bir deprem sonucunda yıkılan Tebriz, Halife Mütevekkil (847–861) tarafından yeniden imar edildi. El-Revad el-Ezdî ve oğullarının merkezi olarak müstahkem bir şehir görünümü kazandı. 10. yüzyılda ise Tebriz ehemmiyeti haiz olmayan bir şehirdi. Yine Mukaddesi 10. yy'da Tebriz'i Cuma camisi bulunan pek çok akarsuyla iyice sulanan ve meyve bahçeleri ile çevrili hoş bir şehir olarak tasvir eder⁶³. Tebriz'in kuruluşunu İslami devre, VII. yüzyılın sonlarında Harun el-Reşid'in hanımı Zübeyde Hatun'a bağlamaktadırlar. Başlangıçta bir köy manzarası arz eden Tebriz, Abbasi halifesi Mütevekkil zamanında (847-861) el. Revad el. Ezdi ve oğullarının merkezi olarak müstahkem bir şehir görünümü kazandı⁶⁴.

Tebriz 642 yılında Hz. Ömer'in halifelik devrinde Mugire b. Şube tarafından fethedilmiştir. 730 yılında Hazarların, Emevi kumandan Cerrah b. Abdullah'ı bozguna uğratmaları sonucunda el değişirse de Said b. Amr el-Haraşi Tebriz'i tekrar fethetti. 890-929 yılları arasında Sacoğullarının eline geçen Tebriz, Abbasilerin zayıflaması ile Revvadilerin hakimiyeti altına girdi ve 984-1054 yılları arasında başkent statüsünde Revvadilerce yönetildi. Revvadi emiri Ebu Mansur'un Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e bağlılığını bildirmesiyle 1054 yılında Selçuklu şehri haline geldi ve 1062 de Selçuklu topraklarına katıldı. Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki antlaşmaya göre Muhammed Tapar'a verilen Tebriz 1118-1194 yılları arasında Irak Selçukluları döneminde önemli bir yerleşim merkezi haline geldi. İldeniz atabeglerinden Pehlivan'ın kardeşi Kızılarlan'a verdiği şehir 1186 yılında Azerbaycan'ın merkezi haline geldi. 25

⁶¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 29.

⁶² C. R. Gürsoy, "Tebriz", *TA*, s. 17.

⁶³ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 23,24.

⁶⁴ William Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev: İsmail AKA, *Tarih Araştırma Dergisi*, c. 8, Sayı 14, Ankara 1963, s. 79.

Temmuz 1225'te Celaleddin Harzemşah Tebriz'i ele geçirdi. 1231 yılında Moğolların egemenliği altına girdi⁶⁵.

Tebriz tarihinin en parlak dönemi esasen XIII.-XVII. asırlar olarak ifade edilir. Bu müddette Tebriz sadece Azerbaycan'da değil, Yakın ve Orta Doğu'da en önemli zanaatkârlık ve ticaret merkezlerinden biri olup Doğu ile Batı ülkeleri arasında transit ticarete mühim rol oynuyordu. Tebriz İlhanlıların (1265-1313) (1340-1357), Celayirlilerin (1360-1387), Kara Koyunluların (1410-1468), Ak Koyunluların (1468-1501) ve ilk Azerbaycan Safevi Devleti'nin (1501-1555) başkenti olmuştur. Başkent in 1555 yılının ekim ayında Kazvin'e, 1598'de İsfahan'a taşındığına bakılmaksızın, Tebriz yine ülkenin sanatkârlık ve ticaret merkezi olarak kalmıştır. XVII. asır sonları ve XVIII. asrın başlarında Azerbaycan'da baş gösteren iktisadi tenezzülle alakalı Tebriz'in iktisadi hayatında da belirli bir düşüş göze çarpsa da o, Azerbaycan ve İran şehirleri arasında sanatkârlık ve ticaret merkezi gibi yine de birinci yeri tutuyordu⁶⁶.

1.5. YAZILI KAYNAKLARDA TEBRİZ

Sürdürülen bir araştırmada, doğudan batıya kuzeyden güneye geçmişe dair bilgi edinebileceğimiz kaynaklar bizim yol göstericilerimizdir. Bu nedenle araştırılan ülkede, dönemde ya da incelenen devlet zamanında yazılmış olan eserler, başka ülkelerin kaynaklardan edinilen bilgiler, orada o zamanda bulunmuş kişilerin anı olarak kaleme aldığı yazılar, seyahatnameler bizim için temel kaynakları oluşturmaktadır. Üzeride durulan dönemle ilgili bilgiler veren ana kaynakların önemi kuşkusuz, yazıldıkları dönemin özelliklerini aktaran; ülkeleri, şehirleri, toplumları, insanları ve kültürlerini günümüzden bakıldığında öğrenmemize ve anlamlandırmamıza yardımcı olan bilgi tarihi özelliğine sahip olmasıdır. Bu bölümde Azerbaycan'a ve Tebriz şehrine uğramış seyyahların, elçilerin, yazarların ve devlet adamlarının eserlerinden yararlanarak Tebriz'in sosyal, ekonomik, ticari, dini vb. durumları ilgili bilgileri aktarmaya çalışacağız.

⁶⁵ Esra Yılmaz, *XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Tebriz-Antalya İpek Yolu Güzergâhı* (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2016, s. 31.

⁶⁶ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 6.

1.5.1. İbn Miskaveyh

IX. yüzyılın ortalarında Tebriz sanatkârlık ve ticaret merkezine çevrilmiştir. Gittikçe canlanan, gelişen şehir, X. yüzyılın ortalarında bölgenin meşhur şehirlerinden biri haline gelmişti. İranlı filozof ve tarihçi İbn Miskaveyh h. 330 (941-942) hadiselerinden bahsederken, Tebriz'in sağlam hisara sahip, sık meşelerle çevrilmiş bağlı bahçeli bir şehir olarak tasvir etmiştir. İbn Miskaveyh, şehir ahalisinin çalışkan, yiğit ve zengin olduğunu da bildirmektedir⁶⁷.

1.5.2. Katran Tebrizi

Tebriz civarındaki Şâdiâbâd köyünde doğan ve İranlı bir şair olan Katran Tebrizi, eserlerinde⁶⁸ Tebriz'in büyük, mamur bir şehre sanatkârlık ve ticaret merkezine çevrildiğinden bahsederek Tebriz hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Dünya’da Tebriz’den güzel şehir yok idi. Şehrin ahalisinin, güzel sanatkârları ve şarkıcıları vardı. Emir, bende, salar, sanatkâr ve tacir herkes kendi işi ile meşgul olurdu. Huzur ve mutlulukta, zenginlik ve kudrette, güzellikte Tebriz’le boy ölçüşebilecek şehir yok idi. Şehirde cennette olduğu gibi güzel binalar vardı...”⁶⁹

1.5.3. Nasır Hüsrev

1046 yılında Tebriz’e gelen ve 24 gün burada kalan Tacik şairi Nasır Hüsrev, Tebriz hakkında şunları yazmaktadır:

⁶⁷ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁸ Eserleri. 1. *Dîvân*. Horasan bölgesi dışında Azerbaycan’da Farsça şiir yazan ilk kaside şairi olan Katrân şiirlerinde Unsûrî ve Ferrûhî’yi örnek almıştır. Horasan şairlerinden farklı olarak söz sanatlarına ağırlık vermekle birlikte birçok şiiri sade ve kolay anlaşılır niteliktedir. 8000 beyit ihtiva eden divanı kaside, terkihibend, kıta ve rubâilerden oluşur. Beş nüshası bilinen divanın bazı nüshaları İran edebiyatının ilk dönem şairlerinden Rûdekî’ye (ö. 329/941) isnat edilmiş ve *Dîvân-ı Rûdekî* adıyla basılmıştır (Tahran 1263 hş.). Katrân’ın divanı son olarak Muhammed Nahcuvânî tarafından yayımlanmıştır (Tahran 1362 hş./1983). 2. *Tefâsîr fi luğati’l-Fürs*. Kâtib Çelebi Katrân’ın bu adla bir sözlük yazdığını kaydetmektedir (Keşfü’z-žunûn, I, 426). Katrân’ın çağdaşı olan Esedî-i Tûsî de *Luğat-ı Fürs* adlı eserinde onun böyle bir eseri olduğuna dair telmihte bulunmaktadır. Ancak eser günümüze kadar gelmemiştir. Adnan Karaismailoğlu, “Katrân-ı Tebrizi”, *İA*, c. 25, TDV, 2002, s. 59.

⁶⁹ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 39.

“Ben Tebriz’de iken oranın hâkimi Ebu Mansur Vehsudan İbn Muhammed idi. Tebriz mamur ve büyük bir şehir gibi görünürdü. Lakin bana dediler ki; deprem neticesinde şehrin bir kısmı dağılmış, diğer kısmı ise ziyan görmemiştir.”

Tebriz depremlerle dağılmış ancak sonradan tekrar eski haline döndürebilmek için çalışmalar yapılmıştır. Bunu Katran Tebrizi’nin yazdığı; *“Vehsudan ve oğlunun sayesinde şehir abataştı, Irak ve Horasan’dan güzel oldu⁷⁰.”* sözlerinden anlamak mümkündür.

1.5.4. Yakut bin Abdullah El Hamevi

Ünlü İslam coğrafyacısı Yakut Hamevi, H. 610 (1213-1214) yılında görmüş olduğu Tebriz ile ilgili *Mu’cemü’l-Buldan* adlı eserinde şu bilgileri vermiştir:

“Tebriz, Azerbaycan’ın en meşhur şehirlerindedir, onun ahalisi çoktur. Mamur ve güzel bir şehirdir. Suru muhkemdir. Şehrin ortasından akarsular geçer. Etrafı bağ bahçelerle çevrilidir. Burada meyveler ucuzdur. Binalar kırmızı tuğladan, nakışlı ve çok sağlamdır. Revad El Ezdi burayı Mütevekkil zamanında ele geçirinceye kadar eskiden burası bir köydü. Revad’ın oğlu ve kendisi burada saraylar yaptılar ve şehrin surunu tahkim ettiler. Halk da artık orada oturmaya başladı. Burada Ata, Saklatun, Hitai ve Atlas cinsinden kumaşlar dokunur ve diğer ülkelere de ihraç olunur. Buradan çok sayıda ilim adamları çıkmıştır⁷¹.”

1.5.5. Marco Polo

13. yüzyılda dünyanın şaşılacak bir parçasını gezip görmek, gördüklerini de yazmak çok önemli bir olay sayılır. Kutup Denizi’nden Cava’ya, Himalayalar’dan Japonya’ya ve Hindistan’a kadar hayvan sırtında seyahat etmek, vahşi hayvanlarla dolu ormanlardan geçmek, nice ırmaklar, dili, dini, töreleri apayrı ülkeler aşmak... Arap

⁷⁰ Aynı Eser, s. 39,40.

⁷¹ Aynı Eser, s. 40. ; Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 55.

seyyahları arasında Marco Polo'ya rakip olarak ancak iki yüz yıl sonra İbn-i Batûta çıkmıştır⁷².

Marco Polo, Kubilay Han'ın başkentine doğru uzanan gezisine Venedik'ten başlamış, bu esnada birçok yere uğramış ve buralar hakkında çok önemli bilgiler kaydetmiştir⁷³.

1293/1394 yılında İlhanlı İmparatorluğu zamanında Tebriz'de bulunan Venedikli tacir ve İpek yolu üzerinde yolculuk yapan en ünlü batılı seyyah Marco Polo, bu şehir hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Tebriz, Irak eyaletine ait olan, çok tanınmış, üstün, geniş ve çok asil bir şehirdir. Buranın halkı genellikle ticaret ve imal eşya ile uğraşır ve bu işlerle geçinir. Bu imal eşyayı değişik ipek çeşitlerinden meydana gelen eşyalar oluşturur. Bazen bu eşyalar altın ile dokunur ve yüksek fiyata satılır. Tebriz ticaret için çok avantajlı bir konumda yer almaktadır ki Hindistan'dan, Bağdat'tan, Musul'dan, Hürmüz'den ve Avrupa'nın diğer şehirlerinden gelen tüccarlar buraya uğrarlar, çok sayıda mal alıp satarlar. Çok değerli taşlar ve inciler bol miktarda Tebriz'den temin edilir. Buradaki tüccarlar genellikle varlıklıdır fakat halkı fakirdir. Tebriz halkı farklı milletlerden oluşur (Nesturiler, Ermeniler, Yakubiler, Gürcüler, İranlılar ve Hz. Muhammed'in takipçileri yani Tebrizliler diye anılan Müslümanlar ki Tebriz nüfusunun çoğunluğunu oluştururlar). Her halkın kendine özgü lisanı vardır. Şehir en iyi meyvelerin yetiştirildiği bahçelerle çevrilidir⁷⁴.”

Marco Polo uzun yolculuğu esnasında gördüklerini ilgi çekici ve ayrıntılı bir biçimde aktarmıştır. Ancak onun aktardıkları o dönem insanlarına çok abartılı gelmiştir. Daha sonra Sir Henry Yule ve Sven Anders Hedin, Marco Polo'nun anlattıklarının doğruluğunu kanıtlamışlardır. Marco Polo ülkesine dönünce tekrar ticaretle uğraşmıştır.

⁷² Bayram Arif Köse, *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2009, s. 15.

⁷³ Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*, (Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) , Şanlıurfa 2010, s. 27.

⁷⁴ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 74,75.

Cuzzola savaşlarında Cenevizlilere esir düşmüştür⁷⁵ ve bu esareti süresinde yattığı hapisanede seyahat gözlemlerini arkadaşına yazdırmıştır. Seyahatnamesi Rönesans döneminde oldukça ün kazanmış ve daha sonraki seyyahlar için oldukça önemli bir kaynak haline gelmiştir⁷⁶.

Marco Polo, Azerbaycan'ın “Şehirler ve Kaleler” ülkesi olduğunu hatırlatarak, Tebriz'in bu şehirlerin “en güzeli ve büyüğü” olduğunu kaydetmektedir. Çeşitli Asya ve Avrupa ülkelerinden bilhassa İtalya'dan gelen tüccarların Tebriz ticaret hayatına önemli bir gelir bıraktıklarını kaydetmektedir. Ayrıca Marco Polo, Tebriz'in coğrafi konumunun çok iyi bir yerde olduğunu, buraya Hindistan, Bağdat, Musul ve dünyanın çeşitli bölgelerinden mallar getirildiğini, böylece Asya ile Avrupa arasında ticari münasebetlerin kurulduğu önemli bir konuma sahip olduğunu da kaydetmektedir⁷⁷.

1.5.6. İbn Battuta

Ünlü seyyah, İlhanlılar zamanında, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın kabrini gördükten sonra Tebriz'e geçmiş ve gördüklerini şöyle anlatmıştır:

“Bağdat Kapısı denilen taraftan şehre girip Kazan Çarşısı adıyla bilinen büyük pazara vardım. Bu, tüm dünya ülkelerinde görmüş olduğum çarşıların belki de en güzeli! Her zanaat için ayrı bir bölüm var. Kuyumcular bölümünden geçerken gördüğüm çeşit çeşit mücevher gözlerimi kamaştırdı! Kıymetli taşlar, güzel elbise giyinmiş ve beline ibrişim kuşak bağlamış yakışıklı kölelerin elindeydi. Bunlar tacirlerin

⁷⁵ “Belki de Marco Polo seyahatnamesinin ortaya çıkmasına yol açan gelişme, bu uzun yolculuk tamamlandıktan sonra İtalya'da yaşandı. Marco Cenevizlilere karşı bir savaşa katıldı, esir düştü ve Cenova zindanlarındaki esareti sırasında hapisane arkadaşı Pisalı Rustichello'ya seyahatini yazdırdı. Hiç kuşkusuz Marco Polo'nun eseri Ortaçağ seyyah ve coğrafyacılarının eserleri arasında ayrı bir yere sahiptir. Çin'e kara yolundan yolculuk, deniz yoluyla geri dönüş, baba ve amcanın ilk yolculuğundan kuzey yolu hakkında edinilmiş bilgiler ile Moğol Hanının hizmetinde elde ettiği resmi konum, Marco Polo'ya Güney ve Batı Asya hakkında olduğu kadar, Doğu Asya üzerine de birçok yeni bilgi sağlamıştı. Kitabında sunduğu bilgiler İran'dan Çin'e, kuzeyde Buz Denizi'ne ve doğu yönünde Japonya'ya kadar uzanmaktadır. Kuzey ve güney Çin şehirleri üzerinde Çince bilmediği halde ayrıntılı ve kesin bilgiler elde edebilmişti ve bilhassa bu sonucu, konudaki tasvirleri her dönemde Uzak Doğu'ya ulaşmaya çalışan Batılıları yakından ilgilendirmiştir.” Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı 1*, Çev: Işık Ergüden, İthaki Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2003, s. 189.

⁷⁶ Bayram Arif Köse, *a.g.t.*, s. 17.

⁷⁷ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 113,114.

önünde bekliyor, ellerindeki cevahiri Türk hatunlarına gösteriyorlardı. Türk hatunları mücevher satın almakta birbirleriyle yarış ediyordu! Bu manzarayı büyük bir sınav olarak görüyorum. Böyle bir manzara karşısında şeytanın ayartmasına kapılmaktan Allah'a sığınırım! Amber ve Misk Çarşısı da denilen İtır Pazarı'na girdiğimizde aynı, hatta daha nefis manzaralarla karşılaştık! Sonra Vezir Ali Şah tarafından inşa edilen büyük mabede vardık. Bu adam Ceylan diye de biliniyor. Caminin dışında, sağ tarafta kible yönünde bir medrese var. Sol tarafta da bir zaviye mevcut. Caminin avlusu mermerle döşenmiş, duvarları "Kaşani" denilen özel çiniyle kaplanmış. Kaşani gayet parlak ve kaygan bir şeydir. Avlunun ortasından su geçiyor; orada çeşitli ağaçlar, yasemin ve üzüm kütükleri bulunuyor. Burada her gün ikindi namazından sonra Yasin, Fetih ve Amme surelerini okumak adetmiş. Şehir sakinleri Kur'an dinlemek için toplanıyorlar burada. Tebriz'de bir gece kaldık. Sabahleyin Hükümdar Ebu Said'den Emir Alaeddin'e kendisine katılması hususunda ferman geldiğinden beraberce döndük. Tebriz'de bilginlerden hiçbiriyle görüşmedim⁷⁸."

1.5.7. Clavijo

Ruy Gonzales de Clavijo, Marco Polo gibi Azerbaycan'ı gidip, o coğrafya hakkında mühim bilgiler kaydeden Avrupalı Seyyahlardan biridir. Clavijo, Marco Polo'dan yaklaşık yüzyıl sonra Azerbaycan seyahatini gerçekleştirmiştir. O, İspanya arazisindeki feodal devletlerden biri olan Kastilya Krallığı'nın Timur (1370-1405)'un sarayına gönderdiği elçilerden biri idi. Kastilya Kralı III. Hanri'nin (Enrique) elçisi Clavijo⁷⁹, Tebriz'de bir müddet kalmıştır.(11–20 Haziran 1404, aralıklar ile 28 Şubat–

⁷⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, c. I, Çev: A. Said Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 327,328.

⁷⁹ Kastilya Kralı, Ruy Gonzalez de Clavijo başkanlığındaki bir heyeti Timur'a göndermiştir. Bu şekilde Kastilya Kralı ile Timur arasında bir ittifakın kurulması ihtimali belirlemiştir. Muhammed Alkacı'nın da refakat ettiği bu heyet yolculuğa Cadiz'i Santa Maria limanından 1403 yılında gemiyle hareket ederek başlamıştır. Gidiş dönüş tam üç sene sürmüş olan bu yolculuk, Embajada a Tamerlan (Timur'a Gönderilen Elçi) adlı bir seyahat kitabında anlatılmaktadır. Bu elyazması, muhtevası ve üslubu yönünden Orta Çağ'ın en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Muhtemel yazarı olarak Clavijo'ya atıfta bulunulmuştur. Elçiler önce İstanbul'a varırlar ve kışı orada geçirdikten sonra Karadeniz yoluyla yolculuklarına devam

22 Ağustos 1405). Onun ifadelerine göre maruz kaldığı felaketlere rağmen şehir çok canlı idi. Mühim bir ticarete sahipti. Clavijo, Tebriz'in yollarını, çarşılarını ve binalarını övmektedir⁸⁰.

Timur zamanında 1405 senesinde Tebriz'den geçen Claviyo (Klavijo) seyahatnamesinde Tebriz hakkında şunları söylemektedir:

“ Tebriz, iki dağ arasında bir ovadadır. Dağlar, çırılçıplaktır. Şehrin etrafında duvar yoktur. Soldaki dağlar şehrin hududuna kadar sarkıyor. Bu dağlardan akan ırmakların suları gayri sıhhidir. Onun için içilememektedir. Bunlara mukabil olan dağlar, şehrin gerisine varıyor ve buraları serin oluyor. Bu dağların tepeleri bütün yıl karla örtülüdür. Buradan akan ırmaklar çok güzeldir. Sağdaki dağların suları içiliyor. Güneye giden dağların tepeleri, birbirine o kadar yakındır ki âdeta bir dağın tepesi imiş gibi görünüyor. Tebriz'in sağ tarafındaki dağlardan güneye doğru bir nehir akmaktadır. Nehrin suları şehre varmadan etrafı sulamak üzere dağılmaktadır. Burada birçok kemerler inşa olunmuş ve bunlar vasıtası ile suların şehre varması temin olunmuştur. Tebriz'de güzel yollar ve meydanlar vardır. Tebriz'de birçok güzel binalar ve evlerle karsılaştık. Şehrin kapıları meydanlara açılıyor ve meydanların her biri bir kervansaray teşkil ediyordu. Kervansarayların içinde ayrı ayrı daireler ve mağazalar vardır. Kervansaraylardan çıktıktan sonra çarşılara varılır ve çarşılarda her çeşit mal satılır. İpekliler, pamuklular, yünlüler, krepler, taftalar, mücevherler ve türlü türlü şeyler bulunur. Alışveriş faaliyeti çok canlıdır. Çarşıların bazı yerlerinde kadınlara ait ziynet malları ile ıtırılar

ederek Trabzon'a vasil olurlar. Burada birkaç gün geçirip, yolculuklarına karadan devam ederler ve sırasıyla Erzincan, Erzurum, Ağrı, Hoy, Tebriz, Sultaniye, Tahran, Keş şehirlerinden geçtikten sonra nihayet Timur'un bulunduğu Semerkant'a varırlar. Yolculuğun amacı bir an evvel Kastilya Kralı'nın yazdığı mektubu Timur'a teslim etmek amacıyla bu şehre ulaşmak olduğu için heyet Anadolu'da fazla oyalanmamıştır. Bu nedenle Türklerle ilgili somut bir bilgi yoktur. Bununla birlikte eserde görülen ve geçilen yerlere ait önemli tasvirler ve bilgiler bulunduğu gibi, aynı zamanda ara sıra Türk tarihine de değinilmiştir. Eserde daha çok Timur hakkında tafsilatlı bilgi verilmektedir, anlatılanlar objektif olduğundan bu eser önemli bir tarihî belge niteliğindedir. Elçiler Timur'un huzuruna alındıkları zaman gördüklerini şu şekilde anlatıyorlar: "... ve Hükümdar (Timur) işlemeli ipek minderlerin üzerinde diz çökmüş vaziyette oturmaktaydı ve üzerinde işlemez, sade ipekten bir elbise ile başında kıymetli taşlar iştirilmiş yüksek ve beyaz bir başlık bulunmaktaydı..." bk. Ertuğrul Önalp, "XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Bazı İslam Ülkelerinde Bulunan İspanyol Gezginler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 2, 1991, s. 236.

⁸⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

satılmaktadır. Kadınlar buraya gelerek alışveriş ediyorlar. Buradaki kadınlar beyaz bir çarşaf giyiyor. Yüzlerine at kollarından yapılma bir maske takıyorlar. Bu suretle kadınları görenler kim olduklarını anlayamıyorlar. Tebriz’de birçok muhteşem binalar vardır. Hamamlar vardır, camiler vardır. Bilhassa şehrin camileri, mavi ve altın sarısı çinilerle tezyin olunmuştur. Camiler kandillerle aydınlanıyor. Bu kandiller Türk topraklarında gördüğümüz kandillere benziyor. Tebriz’de bütün bu binaların eskiden yapıldığını o zaman Tebriz’de şöhretli, servetli adamlar yaşadığını her birinin en güzel konağı inşa için komşusu ile rekabet ettiğini ve bu uğurda servetler tükettiklerini söylediler. Tebriz hakikaten zengin ve muhteşem bir şehirdir. Çünkü burada ticaret her gün ilerliyor. Tebriz ahalisinin eskiden daha çok olduğu söylenmektedir. Fakat Tebriz’de bugün hiç olmazsa 200.000 hane vardır. Belki de hanelerin sayısı daha çok fazladır. Tebriz’in umumi meydanlarının birçoğunda pişirilmiş yemekler satılıyor ve müşteriler bunları rahatlıkla yiyorlardı. Çeşit çeşit yemekler yapılıyor ve yemekleri takiben bol bol meyveler yenmektedir. Şehrin birçok meydanlarında fiskiyeler ve çeşmeler vardır. Yazın fiskiyelerin sularına kar atılıyor, herkes su kaplarını fiskiyelere daldırarak sularını soğutuyor⁸¹.”

1.5.8. Giosaphat (Josaphat) Barbaro

1474’te Venedik Cumhuriyeti’nin elçisi olarak Uzun Hasan’a gönderilen Giosaphat Barbaro, her taraftan sefaret heyetlerinin akın ettiği Tebriz’in canlı hayatını tasvir etmektedir.

Gezgin, Ak Koyunlu başkentine vardığında Uzun Hasan’ın sarayının zenginliği, görkemli mimari yapısı ve sarayda hükümdarın huzurunda bulunan Ak Koyunlu devlet erkânı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda bu saraya gelen Hindistan ve diğer doğu hükümdarlarının elçileriyle onların yanlarında getirdiği değerli kumaşlar, mücevherler ve Avrupa’da bulunmayan hayvan türleri hakkında çeşitli bilgiler aktarmaktadır. Yine sarayda elçiler için yapılan karşılama törenleri, onlar adına verilen

⁸¹ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat*, Çev: Ö.R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975, s. 87-89.

yemek ve diğer eğlencelerin mahiyeti ve özellikle pehlivanların yağlı güreşleri, kurtlarla pehlivanların güreşleri ve ok atıcılığıyla ilgili geniş bilgiler vermektedir. Uzun Hasan'ın Gürcistan seferine ve isyan eden oğlu Uğurlu Mehmet Bey üzerine yaptığı seferlere katılan gezgin, yapılacak bir askeri sefer için Ak Koyunluların ordusunun çıkarabileceği asker sayısı ve bu ordunun sahip olduğu askeri donanım hakkında geniş çaplı bilgiler vermektedir⁸².

Ayrıca Barbaro seyahatnamesinin değişik yerlerinde Tebriz'deki sosyal hayattan bahsetmektedir. Festivallerden, yarışmalardan, ölümler için yapılan hayır günlerinden, merasimlerden de bilgiler vermektedir⁸³. Örneğin, ölümlerin hayır gününü Barbaro şöyle anlatır:

“Başka bir gün Tebriz’de idim. Ölülerin hayırları günüydü ve halk o gün bir merasim yerine getiriyordu. Ölülerin hatırlanması konusundan bahsedeyim. O diyarın halkı ölmüşlerini anmak isterlerse çok sayıda erkek, kadın, yaşlı ve çocuk mezarlıkta toplanıyorlar. Toplu olarak hocalarla oturuyorlar ve yanan mumları ellerine alıyorlar. Hocalar dua ediyorlar veya sessizce bir şeyler okuyorlar. Duadan sonra etleri bu mezarların bulunduğu yere getirmelerini emrediyorlar. Öyle ki sokaklar mezarlığa geliş gidiş yapan halk yüzünden dolup taşıyor. Bu mezarlığın alanı dört beş mildir. Yoksullar mezarlık yolunda durup sadaka talep ediyorlar. Bazıları ise kendilerine sadaka verilmesi karşılığında işlerinin iyi gitmesi için dua etmeyi öneriyorlar. Taşları, mezarların üzerine dik olarak yerleştirmişler, levhaların üzerine de mezarda yatan kişinin adını yazmışlar. Bu kabirlerin bir kısmı küçük bir namaz yeri olarak çevrilmiş⁸⁴.”

1.5.9. Ambrogio Contarini

Barbaro ile eş zamanlı olarak İran'a gönderilen bir diğer Venedik elçisi de Ambrogio Contarini'dir. Contarini, Barbaro'nun Uzun Hasan'ın sarayına ulaşamama

⁸² Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

⁸³ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁴ Josaphat Barbaro, *a.g.e.*, s. 147.

ihtimali üzerine kuzey yolundan (Orta Avrupa'dan geçip Kafkaslar üzerinden Akkoyunlu ülkesine) İran'a gönderilmişti. Contarini 1474 yılının Ağustos ayında Tebriz'e ulaşmıştı. Onun Tebriz'e ulaştığı esnada Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmet ayaklanmış ve ülkede siyasi durum kritik bir vaziyet almıştı. Tebriz'de şüpheyile karşılanan Contarini ölüm korkusu yüzünden şehri de pek fazla görememişti. Ancak kısa da olsa Tebriz hakkında seyahatnamesinde bazı bilgilere yer vermiştir. Contarini 15.yy Tebriz'ini şöyle tasvir etmektedir:

“ O gün (3 Ağustos 1474) güneşin batmasına yakın Tebriz'e girdik. Burası bir ovada kurulmuş ve iç karartıcı bir şekilde kerpiçten duvarlarla çevrilmiş. Bu şehrin yakınında birkaç tane kızıl renkli dağ görülüyor. Bunlara Tauri Dağları deniliyor. Ermeni kilisesine gittim. Orada küçük bir yeri ikamet etmek ve atlarımızı bağlamak için aldım. Tebriz, büyük ve kehribar bir şehir olarak görünüyor. Her çeşit öteberi bu diyarda oldukça bol fakat epey pahalı. Çok sayıda pazarı var. Bol miktarda ipekli ve yünlü kumaşlar ile neredeyse her türden ticaret mallarını Halep'e taşıyan kervanların geçtiği bir şehirdir⁸⁵. ”

1.5.10. Venedikli Tacir

16. yy'ın başlarında Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail ile bizzat görüşmüş fakat adı tespit edilememiş olan Venedikli bir tacirin seyahatnamesinde Tebriz ile ilgili geniş bilgileri yer almaktadır. Seyyah Tebriz'deki camilerden, çeşmelerden, saraylardan, kalelerden ve çarşılardan ayrıntılı olarak bahseder. Ayrıca seyahatnamesinin bir kısmında şunlar yazar:

“Büyük ve görkemli olan Tebriz'in çevresi bana göre yaklaşık 24 mil olup, tıpkı Venedik gibi surları yoktur. İran'da hüküm sürmüş şahlardan kalmış olan büyük saraylar ve çok sayıda görkemli konaklar var. Tebriz'in ortasından bir ırmak geçiyor. Şehirden yarım mil dışarıda batı tarafına doğru, üzerine taştan bir köprü kurulmuş ve suyu çorak olan büyük bir ırmak akıyor. Bütün her yerde suyu yeraltındaki kanallardan gelen çeşmeler

⁸⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, a.g.e., s. 116,117.

göze çarpıyor. Geçmiş hükümdarlar saraylarının içini ilginç bir tarzda süslemişler, dışını altınla ve türlü renklerle kaplamışlar. Camilerin çoğunu da görenlerin hoşuna gidecek şekilde inşa etmişler...

Şehirdeki iri gövdeli karaağaçlardan bahsetmek gerekir. Bunların her birinin altında 150 kişi durabilir. Ahali burada toplanıp Safevilerin mezhepleriyle ilgili dini meseleler, bilgilendirme, vaaz ve hutbe gibi şeylerle meşgul oluyorlar. Tebriz'in doğu kısmında bir tepenin eteğinde yer alan güzel bir kalesi vardır...

Tebriz, konumu ve vaziyeti ile oldukça güzel geniş bir ovanın doğu tarafında yer almaktadır. Sanki doğu tarafında on mil mesafede uzanan sıradağlara bağlı yüksek dağın eteğinde küçük pencere gibi duran bir mahalle ortaya çıkmış. Batı tarafında çok geniş olmayan ve şehre üç mil mesafede uzanan başka bir ova bulunuyor. Şehrin havası oturmaya çok müsait. Ilımlı mizacı bozulmuş kimse görmedim. Neredeyse herkes yemeği çok lezzetli olan koyun eti yiyor. Şarap çok az. Bununla birlikte kırmızı ve beyaz şarap bulunur. Balık da boldur. Tebriz'e bol miktarda balık havyarı da getiriliyor. Tebriz'de sıradan meyveler tıpkı dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi bulunabiliyor. Ceviz, fındık ve bunun gibi şeyler az. Zeytini oldukça tatlı. Elma var ama daha çok narenciye ve limon elde ediliyor. Tebriz, içinde sıradan bitkilerin bulunduğu çok sayıda bağlar ile süslenmiş. Lahana, marul, şalgam, havuç, soğan, maydanoz, biberiye gibi Venedik'te de olan diğer sebzeler bulunuyor. Tebriz'de pirinç oldukça çok, buğday ve arpa boldur. Tebriz'de çok sayıda İranlı ve Türkmen yaşamaktadır. Çingeneler, Safevi tarikatının müritleri sayılırlar ve tıpkı diğer ahali gibi kızıl başlık giyerler. Tebriz'de nispeten kalabalık oranda Hıristiyan Ermeniler de ikamet ediyor. Tebriz'de Yahudiler var ama buranın daimi sakinleri sayılmazlar. Tıpkı diğer yabancı tüccarlar gibi kervansaraylarda yaşarlar. Tebriz ahalisinin erkekleri bizimkilerden daha uzun boyludur. Çok cesur, korkusuz, sağlıklı, yiğit ve mağrurdurlar. Kadınlar erkeklere kıyaslandığında kısa boylu olup kar gibi beyaz tenlidirler. Kadınlar kadife

ve sırmalı kumaş giyerler. Bütün İran'da ve Tebriz'de tiyuldarlık⁸⁶ uygulanır. Bütün vergileri, yol muhafızlığı avarızını ve gümrük vergisini tiyullar tahsil eder. Ben Tebriz'de iken tiyulların vergilerden elde ettiği gelirleri 60.000 duka idi. Pazarda dükkânı olan her tüccar işine ve kazancına göre bir duka öder. Aynı şekilde zanaatkârlar da kendi durumlarına göre para öderler. Bu vergilerden başka gümrük tarifeleri de yaygındır. Hıristiyanlar ithal ettikleri bir ticaret malı için malın %10 kadarını gümrük vergisi öderler. Müslümanlar getirdikleri her ticaret malı için sadece %5 ödeme yaparlar. Bu şehirde her ne satın almak isterseniz değer malın sınıfına göre sabittir. Şehirde geliş gidiş fazladır. Her türlü ham veya işlenmiş ipek bulunur. Halep, Bursa, İstanbul gibi şehirlerle ticaret yapılır⁸⁷.”

1.5.11. Evliya Çelebi

Evliya Çelebi, 17. yy'da Tebriz'i ziyareti sırasında seyahatnamesine şu kayıtları düşmüştür:

“ Moğol dilinde adına Tivris derler. Dürri lisanında Tivriz, Dehkan dilinde Tabriz. Esas Farisi lisanında Tebriz denir ki sıtma dökücü demektir. Hakikaten bir sıtmalı adam başka yerden gelip de Tebriz'e girince suyundan taze can bulup sıtmadan kurtulur. Tebriz'i Halife Harun Reşit kurmuştur. Adı geçen halifenin hanımı buranın su ve havasından hoşlanarak halifeye hamile kaldığı için bu temiz toprağı uğur yeri edinmiş. Birçok masraflar ederek büyük bir şehrin yapımına başlanmış, ismine de Abbasilerin Acem bilginleri tarafından Tebriz denmiştir. Bu yüzden Tebriz, etrafı ancak üç günde dolaşılabilen bir şehir olmuştur. Sonra Abbasi halifelerinden (El Mütevekkil alellah) zamanında büyük bir zelzele olmuş

⁸⁶ Bazı durumlarda, devlet (hazine) toprakları önceki özelliğini kaybederek bir tür hanım özel mülkü statüsüne çevrilirdi. Bu topraklar, hanım rızası ile herhangi bir kimsenin hizmetine göre “tiyul” adıyla kullanıma verilir. Topraktan tiyul olarak istifade eden şahsa “tiyuldar” denilirdi. Tiyulun miras olarak geçebilmesi için hanımın onayı şarttı. Tiyuldar, elde edilen mahsülün belirli bir kısmını hazineye vermek zorundaydı. <http://www.altayli.net/nahcivan-hanligi.html> (21.12.2017)

⁸⁷ Tufan Gündüz, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tacir ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnameleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 161-165.

ve o zelzeleden Tebriz şehri yıkılıp, 40.000 kişi yıkıntı arasında kalmıştır. Halife Mütevekkil Bağdat'tan yer götürmez askerle Tebriz'e gelerek büyük masraflarla şehri yeniden yaptırdığı için şehrin ikinci kurucusu oldu. Tebriz şehrinde 47 medrese, 20 darü'l- kura, 7 darü'l- hadis, 600 çocuk mektebi, 160 tekke, 6 adet akarsu çeşmesi, 1040 adet sebilhane, 1060 mahalle, 1070 saray, 200 kervansaray, 70 tüccar hanı, 110 beka hanı, 7000 dükkân, 12000 tabip, cerrah, göz doktoru ve bilgin, 7000 sâlih, muvahhit, vaiz, nâsîh şeyhleri vardır. Bu şehirde yedi çeşit buğday yetişir. Bakla ve arpası da çoktur. Pamuğu da yedi çeşittir. Öteki sebzeleri de çoktur. Buranın usta nakkaş ve ressamı, kuyumcu ve terzisi başka bir ülkede yoktur. Her işin en iyisi bu şehirde mevcuttur. Özellikle burada dokunan temiz kumaş, ipek, kadife ve dârâyî her tarafta Tebriz kumaşı adı ile anılır. Hâsılı geniş, ucuz ve mamur bir ülkedir⁸⁸.”

1.5.12. Jean Baptiste Chardin

Safeviler zamanında, 1665 yılında İran'a gelmiş olan Fransız seyyah Jean Baptiste Chardin (Sir John Chardin)'in seyahatnamesinde Tebriz ile ilgili kayıtları şöyledir:

“Tebriz, dağ eteğinde bir ova üzerinde kurulmuştur. Şehrin surları olmadığından düzensiz gibi durmaktadır. Şehirden iki tane nehir geçmektedir. Bunlardan Acı Çay'ın suları tuzludur. Şehir dokuz mahalleyle ayrılmaktadır. Merkezde şehrin kalbi olan pazarlar yer alırken dış kısımlarda genellikle başka evler yer almaktadır. Pazarların mimarisi muhteşemdir. Tebriz'de 300 kişi kapasiteli 300 kervansarayın olduğu söylenmektedir. Cami ve hamamlarda diğer binaların ihtişamına uygun yapıdadır. Şehirde üç tane hastane vardır. Şehrin batı ucu tenhadır ve doğu ucunda da bir kale kalıntısı vardır. Şehrin çok geniş bir meydanı vardır. Öyle ki Türkler buraya hâkimken 30.000 askeri bu meydanda toplamışlar. Tebriz'in nüfusunun yarım milyonu aştığı söylenmektedir. Şehirde Asya'nın

⁸⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. I, Çev: Tefik Temelkuran, Necati Aktaş, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1986, s.528-531.

her tarafından çok sayıda yabancı bulunmaktadır. En iyi İran sarıkları burada üretilmektedir. Halk, yıllık 6000 balya ipeği çeşitli şekillerde kullanmaktadır. Tebriz'in ticareti sadece tüm İran'ı değil aynı zamanda Türkiye, Rusya, Tatar ve Hindistan'ı da kapsamaktadır. Tebriz'in havası soğuk, kuru ama sağlıklıdır. Şehri çevreleyen dağlarda kar yılın dokuz ayı kalır. Şehirde ihtiyaç duyulan her şey bol miktarda vardır ve ucuzdur. Hazar Deniz'i şehre balık sağlarken, şehrin dağlarında da bol miktarda yabani kuş ve geyik bulunur. Tüm lezzetli meyveler bol miktarda üretilmekte olup şehrin civarında altmış çeşit üzüm yetiştirildiği söylenmektedir. Şehrin yakınında altın, mermer ve tuz madenleri vardır⁸⁹.”

1.5.13. Morier

Tebriz şehri maruz kaldığı felaketlerden sonra yıpranmış ve eski görkemliğini kaybetmişti. 1808–1809 yıllarında İran'da bulunan ve Tebriz'i gören İngiliz seyyah Morier Tebriz hakkında şunları söylemektedir:

“ Chardin'in Tebriz hakkında yazdığına göre Tebriz İran'ın ikinci büyük şehriydi. Onun yazdığına göre Tebriz'de 15 bin ev, 15 bin dükkân, 3 yüz kervansaray, 50 bin 200 nüfus vardı. Şimdi ise bunun onda biri büyüklüğe sahip desek abartmış olabiliriz. Modern şehir, neredeyse önceki şehrin ortasında konuşlanmıştır. Şehrin her yanında ev yıkıntılarını ve sokakların harabelerini görebiliriz ki bu da bize bu şehir Chardin'in tasvir ettiği şehir mi acaba dedirtir. Tebriz bugün 3 ¼ mil 278 genişliğindedir. Etrafı, güneşte kurutulmuş tuğlayla yapılan duvarlarla ve de birbirleri arasında düzenli aralıklar olmayan kulelerle (ocakta pişmiş tuğlalarla yapılmış) çevrilmiştir. Her birinde koruma olan yedi kapı vardır. Bu kapılar güneşin batmasından sonra bir veya iki saat kapatılır. Sabah da güneş doğmadan açılır. Kapıların anahtarları şehrin valisindedir. Şehrin dışında bir ordugâh kurulmuştur.

⁸⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, a.g.e., s. 139,140.

Ali Şah Kalesi bugün Tebriz'deki en ilginç yapıdır. Bizim Tebriz'de kaldığımız sürede Büyükelçi de kendisine Prens tarafından sağlanan bir evde misafir edilmiştir. Şehrin güneydoğusundaki tepenin eteklerinde bir su değirmeni vardır. Bu değirmen Tebriz'deki diğer yapılardan daha moderndir. Tuğla, taş ve mermerden yapılmıştır ve de Prens'e pahalya mal olmuştur. Tebriz nüfusunun önemli bir kısmının şehrin dış mahallelerinde yaşadığını söyleyebiliriz. Tebriz artık Chardin'in betimlediği o muhteşem şehir değildir. Bütün büyük binalar depremle birlikte yıkılmıştır. Ben şehrin duvarları boyunca yürüdüm ve tahminimce şehrin etrafı 3 mildir. Kapıların üçü yeşil lakeli tuğlalarla, işlemeli sütunlarla süslenmiştir ve görünüşleri çok muhteşemdir. Diğer beş kapı ise çok küçük ve bayağıdır.

Duvarlar çok zayıf ve güneşte kurutulmuş çamurdan tuğlalarla onarılmışlardır. Tüm şehir İranlıların "Meyve hane" dedikleri bahçelerle çevrilidir. Şehrin kuzey batısında siyah taş veya granit parçalarıyla çevrili büyük bir mezar yeri vardır. Şehrin güney batısında bu eski mezarlardan birkaç tane daha vardır. İçlerinden birinin yakın dağlardan çıkarılmış kırmızı bir taştan yapıldığı açıkça bellidir. Tebriz'de bazıları büyük olmak üzere 12 hamam ve şehir boyunca uzanan bir pazarı vardır. Fakat pazar kirli ve bayağıdır. Deprem tehlikesi Tebriz halkına evlerini mümkün olduğunca alçak yapmayı ve yapılarında sıva ve tuğla yerine daha çok ağaç kullanmayı öğretmiştir. Aynı nedenden ötürü pazarlar sadece ahşap çatılarla örtülüdür⁹⁰."

Tebriz'in verilen bilgilerine bakıldığında şehir, 10. yy itibariye genel olarak refah, huzur ve zenginliğiyle gözeler önüne serilmiştir. Bolluk ve bereketin olduğu, ticaretin geliştiği, Müslüman halkın çoğunluğu ile beraber farklı milletlerden insanların bir arada yaşadığı, deprem ve istilalar sonucu zarar görse de tekrardan hâkimiyetin de bulunduğu büyük devletler tarafından toparlanıp imar edilen yeşillikler içinde bir şehir olarak anlatılmaktadır. Yüzyıllar boyu ihtişamını koruyan şehrin, 18. - 19. yy kayıtlarında artık bu özelliğini kaybettiğini görüyoruz.

⁹⁰ Masoumeh Khanzadeh, *a.g.t.*, s. 40,41.

19. yy'ın ilk yarısında İran'a giden ve Tebriz'i gören *Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan*'ı kaleme alan *George Fowler*, yazısının bir bölümünde şehir ile ilgili;

“Şehrin renkli çinilerle süslü kapısından girdikten sonra daracık yollar, küçük kapılar, düzensiz duvarlar, bazen kaybolan bazen ortaya çıkan bir su akıntısı, geçişimize engel olmak istercesine homurdayan duvarların üstünde köpek sürüleri, sırtlarına çalılar yüklenmiş eşek sürüleri ve çöp yığınları ile karşılaştık. İnsanların yaşadığı evlere gelince ne bir pencere ne de bir insanın yaşadığına dair belirti gördüm. Ben daha uzunca bir süre bu şehrin Chardin'in tasvir ettiği o muhteşem şehir olduğu konusunda şüphe duydum. Gördüğüm bu yerlerin şehrin kenar mahalleleri olduğunu ve o muhteşem şehir ile biraz sonra karşılaşacağımı umuyordum. Fakat hayal kırıklığına uğradım...⁹¹” şeklinde bilgilere yer vermiştir.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 152-154.

2. BÖLÜM

KARA KOYUNLULAR VE AK KOYUNLULARIN TARİHİNE GENEL BAKIŞ

On dördüncü yüzyılın ortalarında Anadolu'nun doğusunda Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu adlı iki Türk-Oğuz devleti kurulmuştur. Bu iki devlet, devrin diğer kudretli devletleriyle komşu olmuşlardır, hatta bu devletlerin nüfusunun önemli bir kısmını teşkil etseler de siyasi faaliyette Orta ve Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren diğer beyliklerden biraz geride kalmışlardı. Fakat çok kısa bir süre sonra her iki boy, büyük siyasi başarılar kazanarak onların çoğunu geride bırakmışlardır.

Ortaçağ kaynaklarında, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletleri “Türkmen Kara Koyunlu”, “Türkmen Ak Koyunlu” şeklinde de görülmektedir. Buradaki Türkmen kavramı Batı Türkleri anlamına gelmektedir. Bu kavram bütün bir bölgenin ahalisini-Oğuz Türklerini anlatmaktadır⁹².

Kara Koyunluların Azerbaycan ve Türkiye tarihindeki yerleri, sadece bu ülkelerde yaşamalarıyla, buradaki faaliyetleriyle ve kazandıkları siyasi kudretle sınırlı kalmamakla beraber Anadolu ve Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Bugün Doğu Anadolu'da yaşayan Türklerin çoğu bir zamanlar Azerbaycan'ın batısında yaşamış olan ve Ermeni zulmü sonucu ana yurtlarından kovulan Ak Koyunlu ve Kara Koyunluların torunlarıdır. Buradaki yer adlarının çoğu onların adı ile ilgilidir. “*Oğuzname*” de belirtildiği gibi, “*Onlar yaşadıkları yerin dağına, taşına, yurduna, ocağına kendi milli kimliklerine uygun adlar vermişlerdir*”. Bu toponimler, sadece Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin sosyal-ekonomik ve siyasi tarihine dair değerli bilgiler veren eski ve Orta Çağ Azerbaycan ve Osmanlı kaynaklarında değil, Ermeni kaynaklarında da görülmektedir.⁹³

⁹² Süleyman Memmedov, “Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan”, *Türkler*, c. 6. , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1529.

⁹³ Aynı Makale, s. 1526.

Ak Koyun ve Kara Koyunlular Oğuz Destanı'nda bile yer almıştır. “Baranlı” ve “Berendi” Kıpçak uruglarından (aileler birliği, sülale) olup bunlar, Sırderya kuzeyinde Kalaç ve bazı Kıpçaklarla birlikte Oğuzların Türkmen zümresini teşkil eden uruglardan biri olmuşlardır⁹⁴.

Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu aşiretlerinin sahip olduğu adlar, besledikleri sürülerin renginden dolayı verilmiştir. Geniş bozkırlarda ve yaylalarda kabilelerin ayrı renkte hayvanlar beslemeleri sürülerin karışmasını engelleyebileceği gibi daha sonra da sahip oldukları sürülerden dolayı bu kabilelere de ad olmuştur. Kara Koyunlular, Ak Koyunlular, Kara Keçililer, Sarı Keçililer vs⁹⁵.

2.1. KARA KOYUNLULAR

Kara Koyunlular, Van Gölü kıyısındaki Erciş mıntıkası merkez olmak üzere kuzeyde Erzurum, güneyde Musul bölgesine kadar uzanan ve Doğu Anadolu'yu da içine alan bölgede beylik kuran Türkmen kabilesinin adı olup, bu ad sonraki yüzyılda bu kabilenin etrafında toplanarak Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Kafkasya, İran, Irak ve bir ara Herat bölgesine hâkim olmak suretiyle büyük bir devlet kuran Türk siyasi birliğine verilmiştir⁹⁶.

2.1.1. Kara Koyunlu Adı

Doğu Anadolu ve İran sahasında bulunan konar-göçer Türkmen oymakları yaylakta veya kışlakta hayvanların birbirine karışmasının önüne geçebilmek için belli cins veya renkte koyunlar beslemekteydiler. Kara Koyunluların da adlarını tıpkı Ak Koyunlular gibi besledikleri koyunların renklerinden almış olmaları kuvvetli bir

⁹⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, c. 1, 3. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 363.

⁹⁵ Hasan Akyol, *Akkoyunlu - Karakoyunlu Mücadeleleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004, s. 109.

⁹⁶ Nuri Yavuz, *Anadolu'da Beylikler Dönemi (Siyasi Tarih ve Kültür)*, Cantekin Matbaacılık, Ankara 1998, s. 62.

ihtimal⁹⁷ olarak görünmektedir⁹⁸. Eski Türklerde “Ak – Kara⁹⁹” tasnifi birbirine eşit olamayan nesnelere karşılaştırılmasında kullanılmıştır¹⁰⁰.

İran, Irak-ı Arab ve Anadolu’daki Moğol hâkimiyetinin varlığını kaybetmesi sonucu harekete geçen Doğu Anadolu Türkmenlerinin bir boyu olan Kara Koyunluların Oğuzların hangi koluna mensup olduklarına dair kesin bir kanıt yoksa da boy isimlerinin Baranlı veya Baranî olduğu hakkında kayıtlar mevcuttur. Bu ismin bir şahıs adı mı, yer, kabile veya boy adı mı olduğu kesin değildir. Babürname’de Kara Koyunlu hükümdarı olan Cihanşah, Baranî şeklinde zikredilmiştir¹⁰¹.

Kara Koyunluların bayraklarında koyun resmi bulunduğu ve bundan dolayı da bu adla anıldıkları iddiaları da hiçbir esasa dayanmamaktadır¹⁰². İran, Irak-ı Arap ve Doğu Anadolu’daki Moğol hâkimiyetinin çökmeye başlaması ile kendi ad ve hesaplarına siyasi faaliyete geçen Doğu Türkmenlerinin en belli başlı kollarından biri olan Kara Koyunlu oymağı Anadolu’da yaylak - kışlak yaparak göçebe bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Geniş bozkırlarda yaylak – kışlak yapan Türkmenlerin Kızıl koyun, Kara koyun, Ak koyun, İrik, Yerli ve Türkmen koyunu gibi isimlerle anılan koyunların olduğu bilinmektedir¹⁰³. Kabilelerin ayrı renkte hayvan beslemeleri hem sürülerin karışmasını engelleyebileceği gibi; hem de daha sonra sahip oldukları sürülerin nitelikleri bu kabilelere ad olmuştur¹⁰⁴.

⁹⁷ Kara Koyunlu kelimesinin etimolojisine bakıldığında bu ismin, söz konusu boyun toteminin kara bir koyun olmasından ileri geldiği iddia edilse de, totem veya diğer bir deyişle ongun olarak kabul edilen hayvanın etinin yenmesinin yasak olması bu görüşü çürütmektedir. bk. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev: Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 194.

⁹⁸ Tufan Gündüz, “Karakoyunlular”, *Ortaçağ ve Yeniçağ Türk Devletleri Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayını No:2732”, 2013, s. 85.

⁹⁹ Türkçede büyük hükümdarlara ve kahramanlara “kara” lakabı verilmiştir. “Kara” tabiri bugün bile “etkili ve şiddetli” manasını taşımaktadır. Türk hükümdarlarının culüs töreninde üzerine oturacağı seccade veya halının “kara” renkte olmasına dikkat edilmiştir. Renk olarak Türklerde siyah (Moğollar’da beyaz) üstün tutulurdu. Kara sıfatının umumiyetle halk için kullanıldığı *Kutadgu-Bilig*’de “Bey-Hükümdar ak olur denilmektedir. bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 233.

¹⁰⁰ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul 1976, s. 153.

¹⁰¹ İlhan Erdem ve Mustafa Uyar, “Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1511.

¹⁰² Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s. 13.

¹⁰³ Tufan Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, Bilge Yayınları, Ankara 1997, s. 119.

¹⁰⁴ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 11.

2.1.2. Kara Koyunluların Menşei

Kara Koyunlular veya Baraniler Oğuz boyundandır; bu boylardan bir kısmı Moğol istilası esnasında Maverâünnehr ve Horasan taraflarından batıya sürüldüğü zaman bunların içinden Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu aşiretleri, Garp Moğolları (İlhaniler) zamanında ve Argun Han devrinde (1284-1292) Türkistan'dan göçüp Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdir. Konargöçer bir Türkmen aşireti olan Kara Koyunlular yazı Aladağ yaylalarında ve kışı Diyarbakır ve Fırat civarında geçirirlerdi¹⁰⁵.

Kara Koyunluları meydana getiren en önemli Türkmen aşiretleri Sa'dlı, Karamanlı, Baharlı, Duharlı, Alpavut, Ayınlı, Hacılı, Ağaçeri, Döğer, Bayramlı ve Çakırlı idi. Kaynaklarda Kara Koyunlu hanedanının Türkmenlerin Baranlı¹⁰⁶ oymağına mensup olduğu bildirilmektedir¹⁰⁷. Bu gün Mardin taraflarında “Baran” sözünün “koç” manasında kullanılması da önemlidir. Çünkü Kara Koyunluların adını taşıdıkları koyuna özel bir önem verdikleri ve mezar taşı olarak koç heykelleri kullandıklarını biliyoruz.(Bkz. EK-6) Kara Koyunlu hanedanının Barani veya Baranlı (Koçlu) adını taşıması, Mardin havalisinde bu kelimenin “koç” manasında kullanılması Barani adının mahiyetini açıklar biçimdedir¹⁰⁸. Ayrıca “Baran”, Türk dilinin çeşitli lehçelerinde “dağ keçisi”, “koyun”, “keçi” anlamındadır. Anadolu’da (Van Gölü civarı) yaşayan Türkmenlerin lehçesinde “Baran”ın “koyun” anlamında kullanılması da bu iddiayı

¹⁰⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1988, s. 180.

¹⁰⁶ Baranlı Adının Menşei Hakkında: Kara Koyunlu hanedanı ile ilgili mühim bir mesele “Baranî” veya “Baranlı” adı ile karşımıza çıkıyor. Vakıa İranlı ve Türkiyeli müverrihlerin ifadelerinden Baranî veya Baranlı’nun Karakoyunluların aile veya hanedan adı olduğu anlaşılıyorsa da bu kelimenin menşei, manasının neye delalet ettiği ve hanedanın bu adı hangi surette aldığı hususları kat’î olarak bilinmiyor. Her şeyden önce bu kelimenin bir şahıs veya oymak adından mı yoksa bir yer adından mı geldiğini tespit etmek gerekiyor. Türkçe’de Baran şeklindeki bir kelimenin mevcudiyeti ve bunun şahıs ya da oymak adı olarak kullanıldığı hakkında hiçbir suretle şüpheyi davet etmeyecek misallere rast gelinmiyor. Bu ismin Selçukluların amansız düşmanı Cend emiri Şah Melik’e bir İranlı müellif tarafından verilen “Beranî” yahut “Berranî” nisbesiyle alakalı olacağı hakkında da hiçbir şey söylenemez. Bugün Mardin taraflarında “baran” sözünün “koç” manasında kullanılması üzerine durulma ihtimali de hatıra geliyor. Çünkü Karakoyunluların adını taşıdıkları koyuna hususi bir ehemmiyet verdikleri ve mezar taşlarında koç heykelleri kullandıklarını biliyoruz. Karakoyunluların Baranî yahut Baranlı (koçlu?) adını taşıması, mezar taşları olarak koç heykelleri yaptırması, Mardin havalisinde (belki de Güney Doğu ve Doğu Anadolu’nun diğer yerlerinde) bu kelimenin koç manasında kullanılmış olması arasında bizi bu meselenin halline kat’î bir şekilde götürecek bir münasebet olabilir. Lakin şimdilik bu hususta daha fazla bir şey söylemek mümkün olmuyor. bk. Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 16-17.

¹⁰⁷ Tufan Gündüz, “*Karakoyunlular...*”, s. 85.

¹⁰⁸ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 17.

destekler mahiyettedir. Çağdaş Kazak dilinde “Baran” kelimesi koyu renkli hayvanlar anlamındadır¹⁰⁹.

Kara Koyunluların reisleri Baranlı oymağından olup kendi rivayetlerine göre, bunlar önceleri Sırderya kuzeyinde yaşamışlar ve Moğollar devrinde Töre Bey adlı reisleri idaresinde 3000 hanelik bir kitle halinde Horasan’a ve oradan Doğu Anadolu’ya geçmişlerdi. Türkistan’ın yerli rivayetlerini iyi bilen *Devletşah Semerkandi*’ye göre bunlar, Sırderya’nın kuzeyinde bulunan Kazı-gurt dağları civarında yaşamışlardır¹¹⁰.

II. Murad döneminde Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah’a elçi olarak giden Osmanlı tarihçisi Şükrullah, onların Oğuzların Deniz Han kolundan geldiğini bizzat hükümdardan dinlediğini ileri sürmüştür¹¹¹. Onların Oğuzların hangi boyuna mensup oldukları belli olmamakla birlikte Yıvaların soyundan gelmiş olduklarına dair kuvvetli izler bulunmaktadır. Kara Koyunlu hanedanını meydana getiren Türkmenler Moğol istilası sırasında Cengiz Han’ın hücumu üzerine Töre Bey adlı beylerinin idaresinde Türkistan ve Maverâünnehr’deki yurtlarını terk ederek Anadolu’ya gelmişlerdir¹¹². (bk. EK-4)

Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da Yıva boyunun damgasıdır. Reşidüddin’in Oğuz boyları ile ilgili listesinde Yıva Boyu damgası, koç başını andırmaktadır. Bu özelliği, Faruk Sümer’in birer nakış olduğunu söylemesine rağmen Kara Koyunlu paralarında da görmek mümkündür¹¹³.

¹⁰⁹ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 14-15.

¹¹⁰ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 363.

¹¹¹ Osmanlı tarihçisi Şükrullah’ın (öl. 1464) Osmanlı sultanlarının soyundan söz ederken kaydettiği “Şöyle ki 1449 tarihinde merhum Sultan Murad güçsüzü elçilikle Mirza Cihanşah’a gönderdi. Varıp yumuşu yerine getirdik. Bir gün Şagavul geldi: Mirza sizinle yalnız konuşacağından tek olarak gitmelisiniz dedi. İşittik ve baş eğdik deyip gittik. Konuşma sırasında buyurdu ki: Sultan Murad benim ahret kardeşimdir bu kardeşlikten başka da akrabamdır. Akrabalığın sebebi soruldu. Buyurdu ki, tarih okuyucu Mevlana İsmail’i çağırınlar ve Oğuz tarihini getirsinler. Mevlana İsmail geldi ve Moğol yazısı (Uygur alfabesi) yazılmış bir kitap getirdi. O kitaptan anlaşıldı ki Oğuz’un altı oğlu olmuştur. Adları Gök Alp, Yer Alp, Deniz Alp, Gün Alp, Ay Alp, Yıldız Alp. Mirza buyurdu ki: Kardeşim Sultan Murad’ın nesebi Oğuz oğlu Gök Alp’e ulaşıyor. Gök Alp oğulları, Kızıl Buga oğlu Kaya Alp oğlu Süleymanşah oğlu Ertuğrul’a 45. göbekte erişmiştir. Kara Yusuf’un nesebi ise 41. göbekte Deniz Alp’e erişmektedir. Bu iki padişahın nesebi bilinince Mirza buyurdu: Kardeşim Sultan Murad’ın nesebi bizim nesebimizden ağıdır. Gök ve Deniz arasında fark olduğu gibi” ifadeleri, onun milli duygularını ve kültür seviyesini gösteren önemli bir husustur. bk. İsmail Aka, “Selçuklu Sonrası Orta Doğu’da Türk Varlığı”, *Türkler*, c. 6., Yeni Türkiye Yayınları, s. 1472.

¹¹² Tufan Gündüz, “*Karakoyunlular...*”, s. 85

¹¹³ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 13.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, kesin bir hüküm vermemekler beraber Kara Yusuf, İskender Mirza ve Cihanşah'ın sikkelerinde bulunan işaret ile Bügdüz boyunun işaretinin benzerliğinden bahsetmektedir¹¹⁴.

2.1.3. Kara Koyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı

Doğu Anadolu bölgesi İlhanlı Hülagü Han zamanında başlıca iki idari kısma ayrılmıştı. Bunlardan birincisi Diyarbakır, Mardin ve Musul'u içine almaktaydı. Diğeri ise Ahlat ve Van çevresi idi. 1335 yılında İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Moğol hakimiyeti çöküş dönemine girmiş ve Moğol Noyanları birbirleriyle çatışmaya başlamışlardı. Bu durum Doğu Anadolu'daki Türkmenlerin yavaş yavaş kendi hâkimiyet bölgelerinde güçlenmelerinin yolunu açtı. Kara Koyunlular Moğol Sutaylılara geniş destek verdiler. Bu esnada Ak Koyunlular da Trabzon Rum Devleti'nin topraklarına saldırılara başlamışlardı. İbn-i Batuta Anadolu'yu gezdiği esnada (1334-1335) Erzurum bölgesinde iki büyük Türkmen oymağının birbirleri ile çekişmeleri yüzünden şehrin harap duruma geldiğinden söz etmektedir. Bu husus Diyarbakır'dan Erzurum Kars platolarına doğru uzanan kuzey güney yönündeki yaylak kışlak yollarını denetim altına alma mücadelesinin bir parçası idi. Sutaylıların 1350'den itibaren güçlerinin zayıflaması ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan çekilmeleri ile Kara Koyunlu hâkimiyeti güç kazandı. XIV. yüzyılın başlarında Erciş bölgesinde beyliklerini tesis ettiler¹¹⁵.

Oğuz ilinde bir Baranlı (Barani) hanedanı meydana çıkmış, Oğuz devleti çökmüş bir kısım Yazırlar Baranlı Beyleri idaresinden dağılmışlardır. Önce Horasan'a ve sonra da Azerbaycan, Anadolu ve Irak taraflarına göç eden Baranlı hanedanı etrafında nihayet bir Kara Koyunlu ulusu ve devleti teşekkül etmiştir¹¹⁶.

İran ve Irak'ta iki yüzyıla yakın hüküm süren Moğol hâkimiyetine fiilen son vererek buralarda Türkmen nüfuzunu tesis etmek suretiyle bilhassa Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynayan Kara Koyunluların hangi Oğuz boyuna mensup olduğu bilinmemektedir. Kara Koyunlu oymağının etrafında toplanarak onu bir siyasî

¹¹⁴ Aynı Tez, s. 12.

¹¹⁵ Tufan Gündüz, "Karakoyunlular...", s. 86.

¹¹⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s. 80,81.

topluluk haline getiren boyların başında, asıl yurdu Erivan ile Arpaçay'ın Aras'a karıştığı yer arasındaki bölge olan Sa'dlı oymağı gelir. İkinci büyük boy ise adını, Hemedan'a yakın Bahar Kalesi'nden alan ve Hemedan yöresinde oturan Baharlı oymağıdır. Kara Koyunlu kabilesi etrafında toplanan diğer Türkmen boylarını Erzurum ve Bayburt civarında bulunan Duharlı (Tokarlı), Gence ve Berdea taraflarında yaşayan Karamanlı, Maraş ve Malatya havalisindeki Ağaçeri, Doğubayazıt yöresindeki Aynılı, Erdebil bölgesindeki Çekirli (Cakırlı, Cakiri) kabileleri oluşturmaktaydı. Câber-Urfa yöresinde yaşayan Döğer boyu ile Alpavut (Alpagut) ve Karaulus oymakları da Kara Koyunluların siyasî faaliyetlerine katılmışlardır¹¹⁷.

2.2. AK KOYUNLULAR

Türklerin tarih sahnesindeki önemli başarılarından olan Ak Koyunlu Devleti, Anadolu'nun doğusunda kurulmuştur. İlk sınırları tahminen, kuzeyde Pontus Dağları'ndan güneyde Fırat Irmağı'nın Suriye kıvrımına, batıda Yukarı Fırat-Karasu'dan doğuda Van Gölü'ne kadar uzanıyordu. Toros Dağları'nın bir kolunun ikiye bölündüğü bu coğrafyada başta Fırat, Dicle ve Murat Suyu olmak üzere çok sayıda akarsu bulunmaktadır¹¹⁸.

2.2.1. Ak Koyunlu Adı

Ak Koyunlu hanedanı *Bayındır*, *Bayındırlı* adı ile anılmaktadır. Bunun nedeni bu topluluğun Oğuzların Bayındır Boyu'na mensup olmalarıdır¹¹⁹. Ak Koyunlu Devleti paraları üzerinde bunların mensup oldukları *Bayındır* boyuna ait damga yer almaktadır¹²⁰. Bayındır Boyu'nun Türkistan'dan batıya olan göçlerinin tarihi tam olarak bilinmemekle beraber çoğu Türk boyu gibi 13. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'ya geldikleri düşünülmektedir¹²¹. Ak Koyunlu sözüne siyasal birlik anlamında, bugün ki

¹¹⁷ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *İA*, c. 24, TDV, 2001, s. 434.

¹¹⁸ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 4.

¹¹⁹ Haydar Koç, *Fatih Dönemi Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 11.

¹²⁰ M. Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 159.

¹²¹ Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular, Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2002, s. 25.

bilgilerimize göre ilk defa 14. yüzyılın son çeyreğinde rastlanmaktadır¹²². Ak Koyunlular, kaynaklarda ilk olarak 1340 yılında Trabzon-Rum İmparatorluğu'na yapmış oldukları akınlar dolayısıyla geçmektedirler¹²³.

Türk siyasi tarihinin önemli kavramlarından biri olan “Ak Koyunlu” sözünün uzun bir tarihi geçmişi vardır. Bu söze siyasi anlamda ilk defa Kadı Burhaneddin Ahmed'in tarihçisi Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, 1398 yılında tamamladığı *Bezm u Rezm* adlı eserinde Kutlu Bey'in vefatından sonra Ahmed Bey'in önderliğinde toplanan Bayındırları “Ak Koyunlu Türkmenleri” olarak anmaktadır¹²⁴.

Kara Koyunlular gibi, Doğu Anadolu'nun dağına, taşına, vadisine ve akarsu kenarlarına bu damgayı vuran Ak Koyunlular, Yirmi dört Oğuz Boyundan biri olan Bayındırlılara mensuptular¹²⁵. Bayındırın, “*daima nimetle dolu olan yer*” anlamına geldiği kaydı vardır. Ülüşünün, (şölende koyun etinden aldığı payın yerinin) sol dirsekten parmak ucuna kadar olduğu belirtilmektedir. Ongunu ise Sungur kuşu (bir doğan türü) olup Peçenek, Çavundur ve Çepnilerle ortakır¹²⁶.

Bayraklarında koyun resmi bulundurmaları ve mezarlarına koyun heykelleri yaptırılmaları ve eskiden beri koyun totemine bağlı olmaları sebebiyle “Ak Koyunlu” ismi ile anılmaktadırlar. Öyle ki Müslüman olduktan sonra da bu totemi terk etmeyen Ak Koyunluların birer küçük gurup halinde eski adları olan “koyun” ismini muhafaza ederek Anadolu'ya gelmiş olmaları da mümkündür¹²⁷. Faruk Sümer bu kanaati doğru bulmamaktadır. Kendisi konu hakkında şöyle demiştir: “Türklerde eti yenilen hayvanlar totem olarak kabul edilemez. Ayrıca Ak Koyunluların bayrağında koyun resmi bulunduğu dair hiçbir kayda rastlanılmadığı gibi Uzun Hasan Bey'e ait olup, şimdi Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan ak renkli bayrak üzerinde de koyun resmi görünmüyor¹²⁸.”(bk. EK-7)

¹²² Aynı Eser, s. 24.

¹²³ İlhan Erdem ve Mustafa Uyar, “Akkoyunlular: Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1534.

¹²⁴ Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 342.

¹²⁵ Enver Konukçu, *Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 8.

¹²⁶ Enver Konukçu, *Otlukbeli Meydan Savaşı*, Ankara 1998, s. 37.

¹²⁷ M. Halil Yinanç, “Akkoyunlular”, *İA*, c. 1, MEB, s. 253.

¹²⁸ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 5.

Konargöçer bir Türkmen topluluğu olan ve geçimleri hayvancılığa dayanan Ak Koyunlulara bu adın besledikleri sürünün renginden dolayı verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Geniş bozkırlarda ve yaylalarda kabilelerin ayrı renkte hayvanlar beslemeleri sürülerinin karışmasını engelleyebileceği gibi daha da sonra sahip oldukları sürülerden dolayı bu kabilelere de ad olmuştur. Karakeçililer, Sarıkeçililer, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular vs¹²⁹.

2.2.2. Ak Koyunluların Menşei

Ak Koyunlu Türkmen devletini kuran Kara Yülük¹³⁰ diye meşhur olan Kara Osman Bey'dir. Bunların tertip ettirdikleri silsilenamelerinde Oğuzların Bayındır boyuna mensup olduklarından dolayı devletlerine *Bayındırıyye Devleti* denilmiştir.

Ak Koyunlu Türkmenleri 13. asrın sonlarına doğru İlhan Argun Han (1284-1291) zamanında Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiş bir aşiret olup 14. asrın sonlarında Azerbaycan, Harput, Diyarbakır arasındaki yerlerde bulunmakta idiler¹³¹.

Ak Koyunlu Devleti'ni kuran aile, Bayındırlı olarak adlandırılan Türk boyuna mensup Ak Koyunlu oymağıdır¹³². Bundan dolayı Ak Koyunlu Devleti'ne "Bayındırıyye" de denir. Daima nimetlerle dolu olan yer anlamına gelen Bayındır adı, Oğuz Han'ın oğullarından Gök Han'ın en büyük oğlu Bayındır Han'dan gelmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un "Bayundur" şeklinde andığı bu boyu¹³³ Reşidüddin, Oğuzların Üçok Kolu'nun birinci boyu olarak saymış, ongununun Sungur (doğan) ve şölenlerdeki payının koyunun sol karı yagrını (sol kürek kemiği) olduğunu belirtmiştir¹³⁴.

¹²⁹ Aynı Eser, s. 6.

¹³⁰ Kara Yülük kelimesi, Arap harfleriyle yazıldığında Eylük~İylük~İlük~Ëlük biçimlerinde okunmaya imkân tanımaktadır. Fakat harekesiz ve vav harfi olmadan yaygın kullanımıyla yazıldığında çok daha çeşitli biçimlerde okunabilmektedir. Örneğin, yülük hem hükümdâr anlamında ilig; hem de yülük yani "yolunmuş, traş edilmiş", "tüysüz, kılsız" ve "ustura ile kesilmiş, traş edilmiş, usturaya vurulmuş (kıl)" anlamlarında kullanılabilir. Yülük kelimesi ilig şeklinde okunursa; ilig, tarihte Türk hükümdarları için kullanılan bir unvandır. bk. Fatma Akkuş Yiğit, "Ak Koyunlu Beyi Osman Bey'in Unvanı: Yülük mü İlig mi?", *Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi*, Sayı 16, Bahar 2015, s. 193,194.

¹³¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 188.

¹³² Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, Yayınlayanlar; F. Reşit Unat, M. Altay Köymen, c. 2, TTK, Ankara 1999, s. 821.

¹³³ *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, c. I, Ankara 1998, s. 56.

¹³⁴ Faruk Sümer, "Bayındır", *İA*, c. 5, TDV, s. 245,246.

Ak Koyunlular, Oğuz ve aynı zamanda Kimak-Kıpçak boylarından olan Bayandır (Bayundur/Bayındır) boyundandır. Bunlar Doğu Anadolu’da Urfa, Mardin, Bayburt arasında, yukarı Dicle ve Fırat’ın muhtelif kolları üzerinde görevli olarak yaşarlardı. Beylerinden Tur Ali, kendi rivayetlerine göre, Gazan Han’ın muasırı olup onun Suriye seferlerine iştirak etmiştir. Müteakiben bunlar, İlhanlıların Diyarbakır ve Rebi’a taraflarını idare eden Moğol emiri Emir Sutay ve oğullarının hizmetinde bulunarak Amid ile Musul arasına yerleşmişlerdir. Seyyah *İbn Battuta*, 1332-33 yılında Anadolu’yu ve Azerbaycan’ı gezdiği zaman Erzurum, iki “Türkmen” kabilesi (herhalde Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular) arasında nizalı bulunuyordu. Tur Ali Bey’den sonra Ak Koyunlulara riyaset eden oğlu Kutlu Bey (öl. 1389), daha ziyade Trabzon İmparatorluğu ile temasta bulunmuştur¹³⁵.

Ak Koyunlular, Oğuz Han’ın torunları olduklarını söyleyip bunun bilincinde Oğuz töresine sahip çıkmış Türkmenlerin ilk siyasi topluluğunu oluştururlar. Ak Koyunlu Devleti için en önemli siyasi tarih olup Uzun Hasan Bey’in direktifleri sonucu kaleme alınan Kitab-ı Diyarbekriyye’de Tur Ali Bey’den önceki boy beyleri sıralanarak soy kütüğü Bayındır Han ile elli ikinci atada Oğuz Han’a dek ulaştırılır¹³⁶. (Bkz. EK-5)

Bu köken arayışı hususunda kaynaklarda çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bunlardan bazılarına göre onlar İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında (1284-91) Türkistan’dan Azerbaycan’a gelmişler ve sonra Ak Koyunlular Diyarbakır bölgesinde yerleşmişlerdir. Bu rivayet Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde yer almakta olup, İran tarihçilerinin eserlerindeki Oğuz kelimesinin farkında olmadan Argun şeklinde olmasından kaynaklanmaktadır. Arapça kaynaklarda ise, Ak Koyunlu beylerinin, Artukluların beylerinden oldukları veya Selçuklu beylerinin soyundan geldikleri ifade edilmektedir. Bazı İran kaynaklarında ise onların Türkistan’daki Seyhun Irmağı dolaylarındaki Kazgurd Dağları’ndan çıkıp, Maveraünnehir’e geldikleri, 1220 yıllarında buraların Moğolların istilası üzerine Azerbaycan ve Anadolu’ya göç ettikleri nakledilmektedir¹³⁷.

¹³⁵ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.* , s. 365,366.

¹³⁶ Hasan Akyol, *a.g.e.* , s. 6. ; Ayrıntılı bilgi için bk. , Ahmet Toksoy, “Kitab-ı Diyarbekriyye’de Bayındırlılar (Kara Yülük Osman Bey’e Kadar)”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/4, Summer 2008, s. 806-817.

¹³⁷ İsmail Aka, *a.g.m.* , s. 1474.

Uzun Hasan döneminde, Ak Koyunlu Devleti tarihi olan Kitab-ı Diyarbekriyye adlı eseri yazmış olan Ebû Bekr-i Tihranî'nin yazdıklarına göre; Hasan Bey'in 68. göbekte Adem Peygamber'e kadar uzanan ataları ad verilerek sayılmakta ve onlar hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan Hasan Bey'in dedesinin dedesi olan Tur Ali Bey'in tarihî bir şahsiyet olduğunu biliyoruz. Fakat ondan daha gerilere doğru sayılan Pehlivan Bey, Ezdi Bey ve İdris Bey'in gerçek şahsiyetler olup olmadığını söylemek güçtür. Soy kütüğünde Hasan Bey'in ataları olarak sayılan adlardan pek çoğunun Bügdüz, Salur, Bayat, Çavuldur, Bayındır, Uygur, Oğuz, Karahan, Orhan, Buğra Han, Yıldız Han gibi Oğuz beyleri ve Oğuz Destanı ile ilgili şahıslar olduğu dikkat çekmektedir. Sonuç olarak burada, Ak Koyunluların Oğuzlardan gelmekte olduğunun vurgulanmış ve Bayındır Han vasıtasıyla Nuh Peygamber ile bağlantı kurulmaya çalışılmıştır¹³⁸.

Bayındır boyundan geldiklerini söyleyen ve bununla övünen Ak Koyunlu hükümdarları, Bayındır boyunun damgasını Uzun Hasan Bey'den önce Hamza Bey zamanında (1437 – 1444) paralarına koydurmak suretiyle resmen kullanmışlardır¹³⁹. Uzun Hasan Bey ve halefleri zamanında Bayındır boyunun damgası, yine devletin alameti olmak üzere, paralardan başka Ak Koyunlu divanından çıkmış yazılara ve bayraklarına koydurup daha yaygın bir şekilde kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde de II. Murad devri bazı Osmanlı paralarında Kayı damgasının görülmesi, Ak Koyunlu tesirinden ileri gelmiş olmalıdır¹⁴⁰.

2.2.3. Ak Koyunluların Tarih Sahnesine Çıkış

Ak Koyunlu Devleti'nin gerçek kurucusu Kara Yülük Osman Bey'dir. 1353'de Kutlu Bey'in en küçük oğlu olarak dünyaya gelen Osman Bey, 1402 - 1435 yılları arasında Ak Koyunlulara hükmetmiş ve sahip olduğu üstün askeri yetenek ve siyasi dirayetiyle dağınık halde bulunan boyları birleştirerek, onlardan güçlü bir beylik oluşturmayı başarmıştır¹⁴¹.

¹³⁸ Ebu Bekr Tihranî, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

¹³⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 272.

¹⁴⁰ Hasan Akyol, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁴¹ Fatma Akkuş Yiğit, *a.g.m.*, s. 192.

Bunların tarihi kayıtlarda geçen ilk isimleri "*Tur Alililer*"dir. Bu isim altında uzun süre Kelkit ve Trabzon havzasında faaliyet gösterdiler. Çağataylılardan Emir Timur'un Anadolu'da etkinliğini hissettirdiği bir dönemde, Kara Yülük Osman Bey liderliğindeki bir kol Tur Alililerden koparak Timur'a katıldı¹⁴². Ebu Bekr-i Tihrani'nin *Kitâb-ı Diyârbekriyye*¹⁴³ adlı eserine göre, Kara Osman 11 yıl kadar Kadı Burhaneddin'in hizmetinde bulunmuş, Kadı'nın Kayseri valisini öldürmesi üzerine ona gücenip adamlarıyla birlikte onun yanından ayrılmıştır. Kadı Burhaneddin Ahmed onu yola getirmek için üzerine gidince onunla yaptığı savaşta öldürülmüştür¹⁴⁴. O durumdan istifade etmek isteyen Kara Osman, Sivas'ı almak istemişse de onda başarılı olamamış ve o sırada Suriye üzerine giden Timur'un hizmetine girerek onun ordusuna öncü olmuştur. Kara Osman Bey'in Ak Koyunlu Devleti'ni kurması, Timur'un hizmetine girdiği tarihten sonraya rastlar¹⁴⁵. 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu Çağataylıların kontrolüne geçince, Osman Bey'in idaresindeki aşiret, Diyarbakır'a yerleşerek burada bir emirlik kurdu. Daha sonra, Kelkit vadisindeki Tur Alililer grubu da Osman Bey'e katılınca Ak Koyunlu Ulusu ve ona dayanan bir beylik doğdu (1403)¹⁴⁶.

¹⁴² İlhan Erdem, "Osman Bey'in Ölümünden Uzun Hasan Padişah'a Ak Koyunlular (1435–1456)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 15, Sayı 26, Ankara 1990, s.104.

¹⁴³ Yazar, ayrıntılı bir Ak Koyunlu tarihi olan eserini önsözde uzun cümlelerle methettiği Uzun Hasan Bey'in emriyle 1471 (h. 875) yılı sonunda bitirmiş ve "hem kendi lakabının hem de Uzun Hasan'ın doğduğu ülkenin adının cüz'i sanisi *Bekr* olduğu için" *Kitab-ı Diyâr-ı Bekriyye* diye adlandırmıştır. Eser Uzun Hasan Bey'in, Bayındır ve Oğuz Han vasıtasıyla Adem Alehi's-selam'a kadar uzanan ananevi şeceresiyle başlamaktadır. Yazar bu şecereye dahil şahıslar hakkında menkıbevi malumat vermekte, Pehlivan Bey, Tur Ali Bey ve Fahreddin Kutlu Bey devrinden de kısaca bahsettikten sonra Kata Yülük Osman Bey'den itibaren çok geniş ayrıntı vermektedir. Uzun Hasan devri olaylarına geçince de araya Irak ve Horasan hadiseleri, bu arada Timuroğulları ve Kara Koyunlular hakkında fasıllar koymaktadır. Uzun Hasan'ın bilhassa Kara Koyunlularla olan münasebetini ve Cihanşah ile arasındaki savaşları çok geniş bir kadro içinde anlatan, Timuroğulları olaylarına uzun sayfalar ayıran yazar, herhalde haklarında kafi derecede bilgi edinemediği bazı hadiselere kısaca temas etmekte, böylece eserde bazen bir nispetsizlik söze çarpmaktadır. Eser, Uzun Hasan'ın 875 yılında Rum (Anadolu) seferine çıkmak üzere Kum kışlağından hareketinden ve Azerbaycan'a gelişinden bahseden sayfalarla sona ermektedir. bk. Adnan Sadık Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten*, c. 18, Sayı 70, Ankara 1954, s. 181,182.

¹⁴⁴ Osmanlı kaynaklarında Kadı Burhaneddin'in ölümü ile ilgili olarak şu bilgiler kayıtlıdır: Kara Yülük Osman Bey yurdundan ayrılarak emrindekilerle Rum'a gelmiş ve Kadı Burhaneddin'e sığınıp onun hizmetine girmişti. Sayısız ikram ve iltifat gören Kara Yülük, bir süre böyle yasadıktan sonra yurduna dönmek istemiş ve ansızın hareket etmişti. Bunu haber alan Kadı Burhaneddin, kendisinden izin almadan giden Kara Yülük Osman Bey'e kızmış, yanında bulunan çok az kuvvetle ardına düşmüştü. Meydana gelen savaşta kahramanca savaşan Kadı Burhaneddin Ahmed, Kara Yülük Osman Bey'e yenilerek öldürülmüştür. bk. Fatma Akkuş, *Ak Koyunlu-Memluk Münasebetleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s. 47.

¹⁴⁵ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 1,2.

¹⁴⁶ İlhan Erdem, *a.g.m.*, s. 104.

Ak Koyunlu Devleti'nin idaresindeki konargöçer Türkmenler ve Ak Koyunlu hanedanının dayanağı Bayındır boyunun Doğu Anadolu'ya gelmesi, muhtemelen Moğol istilası sırasında olmuştur.¹⁴⁷.

Çağataylılara tabi olan beylik, Osman Bey döneminde büyük bir gelişim gösterdi. Dicle ve Fırat havzalarında yaşayan pek çok aşiret Ak Koyunlu Ulusuna katıldı. Bunun yanında, başta Diyarbakır (Amid) olmak üzere Mardin, Urfa, Kemah, Ergani, Erzincan, Bayburt, Tercan, Erzurum, gibi belli başlı Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerini beyliğin sınırları içine katarken Silvan, Ahlat, Bitlis, Eğil, Hasankeyf ve Tercil gibi merkezlere de hakimiyetini kabul ettirdi. Bu uğurda Memlükler ve Kara Koyunlularla da mücadele etti. En büyük müttefiki ise Timur'un torunu, Çağataylı hükümdar Şahrüh idi. Osman Bey idaresinde hem ulus, hem de toprak açısından büyüyen beylik, Kafkasya ve Azerbaycan'ı Anadolu'ya bağlayan belli başlı yol ve güzergâhları kontrol eden mahalli bir güç haline geldi. Bununla beraber, bazı zorluklar da ortaya çıktı. Öncelikli olarak, beyliğin yer aldığı coğrafi saha, güçlü ve merkezi idarenin oluşumuna engeldi. Toprakların genişlemesiyle beraber daha etkin bir bürokratik sisteme ihtiyaç vardı. Ayrıca, çok genişleyen Ak Koyunlu Ulusunda, aşiretlerin devletteki konumunun yeniden belirlenmesi gerekiyordu. Ancak, devlet için en tehlikelisi de buydu. Osman Bey bunları çözme aşamasında ölünce aşiretler iktidar mücadelesine başladılar. Kara Yülük'ün halefi Ali Bey, Ak Koyunlu Ulusunun önemli bir kısmı tarafından tanınmadı. Neticede iç savaş çıktı ve yirmi yıl sürdü. Bu müddetler Ak Koyunlu tarihinin en karanlık, çalkantılı ve fakat problemleri çözme bakımından da bir o kadar da verimli bir dönemidir. İç savaş bittiği zaman imparatorluğa giden siyasi, sosyal ve kültürel yapılanma büyük ölçüde tamamlanmıştır¹⁴⁸.

2.3. KARA KOYUNLU VE AK KOYUNLULARDA HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular her ne kadar varlıkları süresince her daim mücadele içerisinde olsalar da yönetim, devlet teşkilatlanması, askeri yapı, hâkimiyet anlayışı, beylikten devlet olmaya doğru izledikleri siyasi stratejiler bile benzerlik

¹⁴⁷ Tufan Gündüz, "Karakoyunlular...", s. 101.

¹⁴⁸ İlhan Erdem, *a.g.m.*, s. 104,105.

göstermektedir. Bu nedenle, Kara Koyunlular hakkında pek fazla kaynak mevcut olmaması dolayısıyla olaylar genellikle Ak Koyunlular üzerinden anlatılmaktadır.

Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular Orta Asya Türk Devlet geleneğinden etkilendikleri kadar, eski Orta Doğu devlet ve yönetim anlayışına da sahip bulunuyorlardı. Timuriler ile yakın ilişkide olduklarından onlardan da etkilenmişlerdi. Timurlular zamanında, yönetici hala dünyaya bağlı olarak Tanrı'nın gölgesi olarak kabul ediliyordu ve yargılama ile cezalandırma kurallarının Tanrı'nın gölgesi olan bir hükümdarın varlığında sürdürüldüğü inancı mevcut idi. Bunun yanında Ak Koyunluların ve Kara Koyunluların hâkim oldukları bölgelerin konumu itibarı ile Hint-İran geleneğinin tesirine de maruz kalmışlardı¹⁴⁹.

Ak Koyunlular, esas olarak Türk gelenekleri ve İslami ilkelerden oluşan Türk-İslam hanedanlarının hâkimiyet ve yönetim anlayışını takip etmişlerdir. İslam öncesi Türklerde hâkimiyetin başlıca unsurları “Tanrı kutu, yüce soy, üleş (paylaşma) ve velihtlik idi”. Ak Koyunluların hâkimiyet anlayışları ve yönetim tecrübeleri Türk tarihinin önemli zenginliklerinden biridir. Ak Koyunlu hâkimiyet anlayışı başlangıçta Türk geleneklerine daha bağlı iken Uzun Hasan Bey ile beraber İslami unsurlarla örülmüştür¹⁵⁰.

Kara Yülük Osman Bey, dini hayat, şeriat, cihat ve gaz gibi İslami hususlara değinmemiştir. Uzun Hasan, izleri resmi yazışmalarda ve dönemin dini, siyasi hatta ladini edebiyatında görüleceği gibi, hâkimiyet anlayışında daha çok İslam'a vurgu yapmış, başka bir ifade ile Kur'an, hadis ve keşif erbabının (âlim, mutasavvıf, şeyh, veli gibi) müjdelere başvurmuştur¹⁵¹.

Ak Koyunlular İslami geleneği Selçuklulardan almış oldukları etki ile sürdürdüler ve Uzun Hasan'ın isteği ile Celaleddin Devvani devlet yönetimi ile ilgili nasihatleri içeren Ahlak-ı Celaliye'yi yazmıştır. Devvani'ye göre, dürüst hükümdar imamdır ve her dürüst yönetim ayrıcalıklarla yetkilendirilmiştir. Bununla Celaleddin imam olarak kendi hükümdarı Uzun Hasan'ı göstermekte idi. Egemenlik seçkin bir

¹⁴⁹ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 94.

¹⁵⁰ Seyfettin Erşahin, “Türk Hâkimiyet Tecrübesine XV. Yüzyıldan Bir Örnek: Ak Koyunlu Hâkimiyet Anlayışı ve Yönetim Yapısı”, *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 286.

¹⁵¹ Seyfettin Erşahin, *a.g.m.*, s. 287,288,

adam üzerinde ihsanda bulunulan mükemmel bir hediye idi. O'na göre egemenlik yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi idi. Geçici hâkimiyet kendi yerlerinde çeşitli sınıfların sürdürülmesinden oluşmuştu. Bu durumda yönetici kâmeldi ve yönetici kurumun gücü izne gerek duymazdı¹⁵².

Bu devletler, varlıklarının büyük kısmında bu şekilde inançlara vurgu yapsalar da bu durum; tahrip, yağma, hâkimiyet kavgaları ile birbirlerini kıyasıya kırıp dökmelerine ve azılı düşman olmalarına engel olmamıştır. Ancak iki devletin hükümdarları da hâkimiyet anlayışlarının gereği olarak kendilerini cihanın yegâne gücü olarak görmüş ve kendi hâkimiyetini kabul ettirmek istemiştir. Bundan dolayı Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu devletleri arasındaki mücadeleler Anadolu'ya gelişlerinden itibaren devam etmiştir. Ancak bu hâkimiyet anlayışı hem kendilerine hem de etraflarındaki halka büyük zararlar vermiş, devlet olarak varlıklarının da kısa sürmesine neden olmuştur.

2.4. KARA KOYUNLU VE AK KOYUNLULARDA DEVLET TEŞKİLATI VE ASKERİ TEŞKİLAT

Kara Koyunluların ve Ak Koyunluların devlet teşkilatı ve diğer müesseselerin niteliği bakımından kuruldukları coğrafyada daha önce devlet kurmuş olan İlhanlılardan etkilendiklerini görülmektedir. Bu iki devletteki idari ve askeri teşkilat ile saray usul ve kaideleri esas itibarıyla Anadolu Beylikleri'nin aynı ise de onlardan daha kapsamlı ve daha düzgündü. Ayrıca bunlarda Moğol ve Timurluların mülki ve askeri ıslahatları da geçerli idi.

Gerek İlhanlılar devrinde gerekse Timur zamanındaki divan ve mali işleri Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey, esaslı surette ıslah eylemiş ve *Hasan Padişah Kanunları* adıyla yaptığı kanun ve usuller kendisinden sonra Safeviler zamanında da devam etmiştir.

Kara Koyunlu hükümdarları Kara Yusuf'un tahta çıkardığı Pir Budak'tan itibaren daha çok sultan unvanını kullandılar. Paralarda bazen ismin sonuna bahadır

¹⁵² Kazım Paydaş, "Ak Koyunlular Devlet Teşkilatı", *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 309.

unvanı da eklenirdi. Bundan başka han, hakan ve padişah unvanlarını da kullanmışlardır. Onların da saraylarında mühürdar, yasavul (teşrifatçı), şagavul (mihmandar), mirahur, rikabdar, yamçı (ulak), kuşçu, sofracı, şıracı (şerbetçibaşı), kitabdar (kütüphaneci) ve diğer görevliler vardı. Bu görevlilerden hemen hepsinin sayısı birden fazla idi. Hükümdarların “inak” denilen yakınları ve diğer mahrem adamları ve çavuşları bulunurdu¹⁵³.

Kara Koyunluların, devlet teşkilatı ve diğer müesseselerin niteliği bakımından, tıpkı Ak Koyunlular gibi bu coğrafyada daha önce devlet kurmuş olan İlhanlılardan etkilendiklerini görmekteyiz. Kara Koyunlularda meydana gelen hükümdar seçimlerinde aşiret reislerinin etkin olduğu, bu beylerin işaret ettiği kişinin de ulusun yönetimine getirildiği bilinmektedir. Kara Mehmet’in ölümünden sonra yerine geçen Kara Yusuf’un ve onun ardından tahta oturan İskender Mirza’nın seçiliş biçimleri bu şekildedir. Karakoyunlular, hükümdarlarını eşref-i ala şeklinde anarlardı¹⁵⁴.

Kara Koyunluların teşkilatlanmalarına baktığımızda, merkez teşkilatı şu divanlardan oluşuyordu: Divan-ı Emaret, Divan-ı Vezaret, Divan-ı Emaret-i Tuvacıyan ve Divan-ı Pervane. Bunlardan Divan-ı Emaret başlıca askeri işlerle meşgul olurdu. Bu divanın başı emir-i divan idi. Ancak Divan-ı Emaret’te birden fazla emir-i divan bulunabilirdi¹⁵⁵.

Taşra teşkilatına gelince vilayetler şehzade ve beyler tarafından yönetilirdi. Taşrada görevli şehzade ve beylerin sultanınki gibi görevlileri ve merkezdeki divanlardan daha küçük divanları vardı. Bey unvanını taşıyan askeri valilerde memuriyet genellikle babadan oğla intikal ederdi, bunlar kendilerine ikta edilmiş yerlerin geliriyle geçinirlerdi. Şehirlerde daruga adı verilen memurlar vardı. Darugalar mali ve idari işlere bakanların amirleriydi. Bunların siyasi yetkileri de vardı. Hükümdarların şahıslarına bağlı, devlet merkezinde oturan askerlerine leşker-i hasa denilirdi. Şehzade ve beylerin de kendilerine ait askerleri vardı ve bunlara nöker adı verilirdi. Gerek hükümdarın gerek şehzade ve beylerin askerleri eğitilmiş ve maaşlı askerlerdi. Vergiler Osmanlılarda olduğu gibi şer’i ve örfî olmak üzere iki kısımdı.

¹⁵³ Faruk Sümer, “Kara Koyunlular”, *İA*, c. 24, TDV, 2001, s. 437.

¹⁵⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 271.

¹⁵⁵ Faruk Sümer, *a.g.m.*, s. 437.

Ancak bu yüzyıllarda örfi vergilerin dikkati çekecek derecede çok olduğu görülmektedir. Muhassıl ve tahvildar mali tahsilâtı yapan başlıca memurlardı¹⁵⁶.

Ak Koyunlu Devleti'nin teşkilatı, esas itibariyle Kara Koyunlu Devleti'nin teşkilatı gibi Celayirliler Devleti teşkilatına ve dolayısıyla İlhanlılarınkine dayanır. Bu teşkilata kendileri bazı şeyler ilave etmişler, birçok müesseselerin adlarının Türkçe karşılıklarını kullanmışlardır. Türkmen devletlerinin devlet teşkilatlarında Timurlu devlet geleneklerinin tesiri olup olmadığı da araştırılması gereken bir meseledir; Uzun Hasan Bey'in kanunnamesi (Hasan Padişah Kanunları) çiftçiden, esnaftan, sanatkârdan ve tüccardan alınan vergilerin adil bir şekilde tarh ve tahsil edilmesi için meydana getirilmişti. Hatta Hasan Bey bütün örfi vergilerin kaldırılmasını istemişse de mülki ve askeri idarecilerin itirazları ile karşılaşmıştı. Bu kanunname Osmanlılar tarafından bir müddet, Safeviler tarafından da uzun müddet kullanılmıştır¹⁵⁷.

Bu devletlerde eyalet ve vilayetler, kendilerine ikta edilen Beylerbeyiler tarafından idare olunurdu. Hükümdarın saray teşkilatı, Selçukluların ve Anadolu Beylikleri'nin aynı olup elbette beyliklerin saraylarından daha debdebeli idi¹⁵⁸.

İlhanlılarda olduğu gibi Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Devletleri'nde *İnak* denilen bir sınıf daha vardı ki bunlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hükümdar emirlerini icap edenlere tebliğ eden müteferrikalara¹⁵⁹ benzemektedir. İnaklar pek asil Türk evlatlarından seçilirlerdi ve başlarındaki ki nüfuzlu beylerden seçilirdi¹⁶⁰.

Kara Koyunlu askeri gücü yaya ve atlı kuvvetlerden oluşmaktaydı. Tımarlı askerlerle birlikte *çerik* denilen aşiret kuvvetleri, ordunun esasını kısmını oluşturmaktaydı. Aşiretlerden sağlanan çerik kuvveti, *tavacı* adı verilen bir görevli tarafından toplanarak karargâha götürülürdü. Resmigeçitleri düzenleyen tavacıların amirlerine de *tavacıbaşı* veya *emir-i tavacı* denirdi. Ordu, *koşun*, *tîp* ve *fevc* adı altında

¹⁵⁶ Aynı Makale, s. 437,438.

¹⁵⁷ Faruk Sümer, "Ak Koyunlular", *İA*, c. 2, TDV, 1989, s. 273.

¹⁵⁸ Türkiye Selçuklularında merkez beylerbeyi dışında aynı unvanı taşıyan başka kişilerin de bulunduğu ilk defa dikkat çeken Köprülü, bunların Yazıcıoğlu'nun kaydettiği gibi, eski Oğuz ananesindeki sağ ve sol kolu temsil eden iki kuvvetli aşiret reisine yani "sağ kol beylerbeyliği"nin *Kayı*, "sol kol beylerbeyliği"nin ise *Bayındır* boyuna ait olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. bk. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010, s. 222-223.

¹⁵⁹ Padişah, vezir ve daha başka devlet büyüklerinin yanında, türlü hizmetlerde çalışan kimse. bk. *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*

¹⁶⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...*, s. 205-208.

çeşitli gruplara bölünmüştü. Ordunun öncü kısmına *mengalay*, merkez koluna *uluğ kol*, sağ kola *barangar*, sol kola *cuvangar*, arkadan gelen ihtiyat birliklerine de *uruk* denirdi. Hassa birlikleriyle birlikte yüz bini bulan Kara Koyunlu ordusu askerlerinin, maaşlarını tam zamanında alabilmeleri için Kara Yusuf Bey zamanında ayrı bir teşkilat kurulmuştu¹⁶¹.

Kara Koyunlu, devlet ve askeri teşkilata Celayirliler (dolayısıyla İlhaniler) ve Timurlu devlet teşkilatının yanı sıra Oğuz töresini de yaşatmışlardır. Hükümdarları Noyan, Bahadır, Hakan gibi unvanlar kullanmışlardır. Kara Koyunluların askeri teşkilatına dair yazılmış hususi kaynaklar olmadığından, bilgilerimiz son derece kısıtlıdır. Ancak vakayinamelerde zikredildiği kadarını bilebiliyoruz. Bununla birlikte, araştırmacıların doğru olarak tespit ettikleri husus vardır ki o da Kara Koyunluların Ak Koyunlu ordu teşkilatı tarzında bir teşkilata sahip olduğudur. Her iki devletin ordu teşkilatı, her bakımdan birbirlerine benzemekteydi. Farklı olan yegâne husus ordularının farklı Türkmen zümrelerinden oluşmuş olmasıydı¹⁶².

Ak Koyunlu ordusu ve askeri teşkilatı tarihi olarak Türk ordusunun hemen bütün özelliklerini yansıtmaktadır. İlk devirlerde (beylik dönemi) bu ordunun tamamı Fırat ve Dicle vadilerinde dolaşan atlı Türkmen göçebe topluluklarına dayanıyordu. Beyliğin kurucusu Kara Yülük Osman Bey, daha ilk başlarda bu aşiretleri teşkilatlandırmış, kurumları olan düzenli bir ordunun temellerini atmıştır. Ak Koyunlu ordusu başlarda, Kara-koyunlu Türkmenleri ve Memlükler ile savaş tecrübesi yaşayarak rüştünü ispat etmiştir. Bu ilk savaş tecrübelerinde öne çıkan strateji, tipik bozkır savaş taktiği olan baskın ve düşmanı günlerce yıpratarak (vur-kaç) mağlup etmek idi. Bunda esas gücü ne olursa olsun düşman üzerine korkusuzca gitmek (bahadırılık) idi. Daha sonraki bütün Ak Koyunlu beyleri de "bahadır" sıfatını unvan olarak kullanmışlardır. Bahadırılığın yanı sıra, Nökerlik de ilk dönemde görülen bir askeri kavramdı. Bey, emrindeki nökerlerin iiaşesi, korunması ve silahlarının temininden sorumlu idi¹⁶³.

Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Devletleri'nde hükümdarın maiyetindeki askerler yaya ve atlı kuvvetlerden oluşuyordu. Hükümdarın hassa nökerleri denilen Kapıkulu

¹⁶¹ İlhan Erdem - Mustafa Uyar, "Karakoyunlular...", *Türkler*, s. 1521.

¹⁶² İlhan Erdem, "Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, Sayı, 37, 2005, s. 69.

¹⁶³ Aynı Makale, s. 60.

yay ve atlısı ile azaplardan başka kuşçu, parsçı, bazbaz, yamçı (kılavuz) gibi birçok kulları vardı. Ordu tertibatı Selçuklular ve Anadolu Beyliklerindeki aynı idi¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Süleyman Memmedov, *a.g.m.* , s. 1520,1521 – 1545,1546

3. BÖLÜM

KARA KOYUNLULAR VE AK KOYUNLULAR DÖNEMLERİNDE TEBRİZ

Tarih boyunca bütün milletler kendilerini diğer milletlerden farklı kılan özelliklere sahip olmuş ve bu karakteristik özellikleriyle tanınmışlardır. Toplumlari meydana getiren insanların irki ve antropolojik özellikleri, hayat tarzları, dini inanış ve anlayışları, eğlence ve törenleri, silah ve araçları onları birbirinden ayıran faktörler olmuştur¹⁶⁵. Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Türkmen devletleri de hâkimiyet anlayışları gereği ve farklı güçlerinde etkileri gibi faktörlerle varlıkları boyunca sürekli savaş halinde olmuşlardır.

Moğol istilası devrinde batı Anadolu'da ortaya çıkan beylikler, yapı ve işleyiş olarak Türkiye Selçukluları Devletinin küçük birer kopyaları gibi görünmelerine rağmen, Türkmenlerin ihtiyaç ve ideallerini gerçekleştirebilecekleri düzeyde milli devletlerdi. Bunların uzun ömürlü olmamaları ve mücadele amaçlı cihat fikrinin bu beyliklerin temel düsturları olması sebebiyle merkezi bir yapı yerine, eskiyi koruyan ve geleneklere uygun bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu da onların Selçuklu ve Osmanlı devletleri gibi özel mülkiyeti ortadan kaldıran devletçi yapıda olmadıklarını göstermektedir¹⁶⁶.

Genel itibari ile bu iki devletin mücadelelerine bakıldığında; İlhanlı hâkimiyetinin çökmesinden sonra Anadolu'daki dengeler arasında, Timur döneminde, Şahruh zamanında ve sonrasında sürekli olarak düşman kuvvetlerin yanında yer alarak savaştıkları görülmektedir. Devam eden süreç içerisinde ise devletler artık birbir

¹⁶⁵ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 97,98.

¹⁶⁶ Hüseyin Kayhan, "Selçuklulardan Safevilere Türkmen Meselesi", *History Studies International Journal Of History*, Volume 3/3, 2011, s. 219.

savaşmışlar ve bu durum Ak Koyunluların Kara Koyunluları ortadan kaldırmalarına kadar devam etmiştir¹⁶⁷.

1300-1360 yılları arasındaki Ak Koyunlu – Kara Koyunlu mücadelelerinin mahiyeti kaynakların yetersizliği dolayısıyla tam olarak tespit edilememesine rağmen İbn Battuta'nın kaydında ve İbrahim Şah ile Hacı Tuğay arasındaki mücadelelerde iki rakip güç olmalarından ve iki gücün de Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurma çabaları dolayısıyla Ak Koyunlu ve Kara Koyunluların bu yıllarda sürekli çatışma halinde oldukları bilinmektedir¹⁶⁸.

1360-1403 yılları arasında Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Devletleri Kadı Burhaneddin, Mutahharten, Osmanlı, Memluk ve bilhassa Timur devletleri ile ilişki kurarak mücadelelerine birbirlerine rakip olan devletlerin yanında yer alarak devam etmişlerdir. Özellikle Timur'un yanında yer alan Ak Koyunlular bu sayede kendilerine ait bir vatana sahip olmuşlardır¹⁶⁹.

İki devlet arasındaki mücadele 1403-1435 yılları arasında daha da şiddetlenmiştir. Bu yıllar arasında Ak Koyunlu Devleti'nin kurucusu sıfatını taşıyan Kara Yülük Osman Bey, Kara Yusuf ve onun oğlu İskender Bey ile mücadele etmiştir¹⁷⁰. (bk. EK-8).

1435- 1453 yılları arasındaki mücadeleler Kara Koyunluların üstünlüğü ile sonuçlanmış, Cihanşah komutasındaki Kara Koyunlular en parlak dönemini yaşamışlardır. Ancak devam eden olaylarda Uzun Hasan Bey Ak Koyunluları yeniden toparlayıp Kara Koyunluları yenmiş ve bu devlete son vermiştir¹⁷¹.

Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Devletleri arasındaki mücadeleler, Anadolu'ya gelişlerinden 1469 yılında Kara Koyunlu Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

¹⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bk., Mehmet Ali Çakmak, "Ak Koyunlu - Kara Koyunlu Mücadeleleri", *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 25, Sayı 3, 2005.

¹⁶⁸ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 26.

¹⁶⁹ Aynı Tez, s. 50.

¹⁷⁰ 1435 yılında Kara Koyunlularla Ak Koyunlular arasında vuku bulan Döşkaya saldırısını Kara Koyunlu İskender kazanmış, moral bulmuş ve bu moral ile de Ak Koyunluları kendisine engel olmak eylemlerinden men etmişti. bk. Gürsoy Solmaz, "Akkoyunlular'ın Karakoyunlular'a Karşı Döşkaya Saldırısı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum 2008, s. 246.

¹⁷¹ Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri arasındaki mücadeleler hakkında geniş bilgi için; bk. Hasan Akyol, *a.g.t.*; Mehmet Ali Çakmak, *a.g.m.*, s. 75-105

Bu iki devlet arasındaki “*adavet-i kadime*¹⁷²” denilen bu düşmanlık Doğu Anadolu’nun yaklaşık iki asır savaş meydanı halini almasına sebep olmuştur. Bu çekişmeleri sırasında Timur, Memluk, Kadı Burhaneddin, Mutahharten gibi devletlerden de destek almışlardır. Bu devletlerin mücadeleleri önce Kara Koyunluların sonra da Ak Koyunluların ele geçirdiği Tebriz üzerinden yıkılışlarına kadar sürmüştür.

Tebriz şehri 1230 Yassı Çemen Savaşı’nda Moğolların eline geçip İlhanlı Hükümdarlığının başkenti olarak önem kazanmıştır. 1336 yılında Celayirliler ve 1392’de de Timur tarafından işgal edilmiştir. Daha sonra Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular ve sonunda Safeviler tarafından 1500 yılında başkent yapılmıştır. 1514 yılına gelindiğinde dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri haline gelmiştir.

Çaldıran Savaşı’ndan sonra 1514 yılında Sultan Yavuz Selim ve 1534, 1535 ve 1548 yıllarda Osmanlı İmparatoru Sultan Süleyman taraftan işgal edilmiştir. Türk olan Safevi İmparatorluğu, başkenti Osmanlılardan uzaklaştırmak amacıyla önce Kazvin’e ve sonunda İsfahan’a taşımıştır. 1603 Şah Abbas, 1725 Osmanlı İmparatorluğu ve 1730 Nadir Şah ile yapılan savaşlara ve işgallere şahit olmuştur. 1950’li yıllardan günümüze kadar Tebriz İran’ın dördüncü büyük kenti olarak tanınmaktadır.

Çobanoğulları, Celayirliler ve nihayet Timur Bey Azerbaycan’da kendi hâkimiyetlerini korumak için bu ülkeye Doğu Anadolu’dan, Timur Bey ise ayrıca Suriye ve Elcezire taraflarından birçok Türkmen oymaklarını getirip yerleştirdiler. Timur’dan sonra ortaya çıkan karışıklıklardan istifade eden bu oymakların beyleri, Azerbaycan’ın ve hatta bütün İran’ın mukadderatına sahip oldular. Bu hareketlerin merkezini Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu oymakları teşkil ediyordu¹⁷³.

Yüzyıllar boyunca farklı devletlerin hâkimiyetinde bulunmuş, her dönemde de önemi korumuş olan bu şehrin Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular devletlerinin egemenliğinde kaldığı devri aşağıda ayrıntıları ile ele almaya çalışacağız.

¹⁷² Moğol noyanları arasındaki mücadelelere Ak Koyunlu ve Kara Koyunlular da katılmıştır. Bu mücadelede Ak Koyunlular Diyarbakır’ı elinde tutan İbrahim Şah’ın yanında yer almışlar, Kara Koyunlular ise Musul, Ahlat ve Erzurum taraflarına hakim olan Hacı Tuğay’ın yanında yer almışlardır. Ak Koyunlu ve Kara Koyunlularında rakip iki güç olarak katıldığı bu mücadelede İbrahim Şah, Hacı Tuğay’ı öldürmüştür(1343). Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu oymakları arasında “*adavet-i kadime*”, bu amca-yeğen arasındaki düşmanlıktan gelmiş olabilir. bk. Hasan Akyol, *a.g.t.* , s. 23.

¹⁷³ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.* , s. 363.

3.1. KARA KOYUNLULAR DÖNEMİNDE TEBRİZ'DEKİ SİYASİ OLAYLAR

Tebriz şehrinin siyasi tarihi çok öncelere kadar gitmektedir. Arap hilafeti döneminden Azerbaycan'da IX. asrın ikinci yarısından XI. asırlara kadar kurulan feodal devletler olan Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, Revvadiler, Şeddadiler'e; Selçuklu Devleti'nden İlhanlılar ve Timur'a; Celayirliler ve Çobaniler'den Kara Koyunlu Ak Koyunlu devletlerine; Safaviler'den Osmanlı İmparatorluğu'na kadar çok geniş bir siyasi geçmişe sahiptir. Bu devletlerden bazıları bu şehri başkent yapmışlardır. Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletleri döneminde de Tebriz devlete merkez olarak seçilen şehir olmuştur.

Celayirliler zamanında, yani XIV. yüzyılın ikinci yarısında Kara Koyunlular, Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan Moğol Sutaylı ailesinin yurdunu ellerine geçirdikten sonra, yine aynı zamanda Azerbaycan'a girmeye çalışıyorlardı; asrın sonlarına doğru Hoy, Nahçıvan ve Gökçe Göl'ün güney taraflarına hâkim olmuşlar ve hatta vakit vakit Tebriz'e bile girmişlerdir. Fakat Timur'un gelişi onların bu ülkeye hâkim olmak arzusunu biraz geciktirmiştir¹⁷⁴.

Timur'dan önce bölge hâkimi olan Çobanlı Melik Eşref, Azerbaycan'daki hâkimiyet döneminde halkı tam anlamıyla bir baskı ve zulüm ile yönetiyordu. Onun bu zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen Azerbaycan'ın din âlimleri, kadıları ve bilim adamları çareyi Tebriz'i terk ederek komşu devlet hükümdarlarına sığınmakta buluyorlardı. Melik Eşref'in zulmünden kaçan Tebriz Kadısı Muhiye'd-din Berdai de o sıralar Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Altınordu Devlet Hükümdarı Cani Beg Han'ın başkenti Saray'a gitmişti ve Saray'daki camilerde vaaz vermekle meşgul idi. Muhiye'd-din Berdai, Cani Beg Han ve devlet erkânının da katıldığı bir vaazda Tebriz'de yaşanan zulmü anlatmıştır. Bu anlatılanlar Cani Beg ve Altınordu Devlet erkânı üzerinde hemen etkisini gösterdi ve Cani Beg Han savaş için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 758/1356-1357 yılında Melik Eşref'i ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile Saray'dan hareket ederek, Bakü Derbendi üzerinden Tebriz'e yöneldi¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Bellekten*, c. 21, Sayı 83, Ankara 1957, s. 442.

¹⁷⁵ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 92.

Çok geçmeden Melik Eşref yakalanarak öldürüldü. Çobanlı Hanedanı, Melik Eşref'in ölümü ile artık eski güç ve otoritesini kaybetti.

1356–1367'de Tebriz'de Altınordu Hanı Cani Beg Han namına sikkeler kesilmiştir. Bu arada 776/1374 yılında Celayir Hükümdarı Sultan Üveys vefat etti ve yerine zayıf bir şahsiyet olan Hüseyin geçti. Diğer taraftan Muzafferiler'den Şeyh Şuca harekete geçerek Celayir ordusunu mağlup edip, bir müddet Tebriz'de kaldıktan sonra İsfahan'a döndü. Kara Koyunlu Bayram Hoca bu olaydan faydalanarak Musul, Sürmelü, Ala-Kilise, Hoy, Nahçıvan ve bazı yerleri ele geçirdi. Celayirliler'e vermekte olduğu vergiyi kesti.

Celayir Hükümdarı sultan Ahmed, Azerbaycan Kara Yusuf'a kalmak üzere Kara Koyunlu beyi ile bir anlaşma yapmış olmakla beraber, Azerbaycan'dan da vazgeçmiyor ve oradaki hadiseleri dikkatle takip ediyordu. Ertesi yılın başında Tebriz'e tekrar gelen Sultan Ahmed kısa bir süre sonra Timur'un torunu Ebu Bekir'in şehre yaklaşması üzerine Bağdat'a geri dönmek zorunda kaldı¹⁷⁶.

Timur'un bu coğrafyadaki mücadeleleri ölümüne kadar devam etmiştir. Ölümünden sonra ülkede iktidar kavgaları ve feodal beyler arasındaki mücadeleler artmış, ülke sık sık el değiştirmiştir. Timur'un ölümünden sonra bölgede Timurlu mirzaları ve Türkmenler (Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular) arasında hâkimiyet mücadeleleri başlamış ve bu mücadelelerin odak noktası da Azerbaycan ve Tebriz olmuştur.

Timur'un ölümü ile Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da tekrar Türkmen Hanedanları'nın hâkimiyeti başlamıştır. Bunlardan Kara Koyunlular, kısa zamanda Azerbaycan ve Doğu Anadolu'yu içine alan bir devlet kurmuşlardır. Kara Koyunlu ve ona halef olan Ak Koyunlu devletlerinin başkenti Tebriz olduğu için Azerbaycan, Selçuklu fethinden sonra ikinci defa Türkmen yerleşmesinin yoğunluk kazandığı bir bölge haline gelecektir¹⁷⁷.

Moğollar ile Kara Koyunlular arasında yaşanan sorunlardan dolayı Kara Koyunlu beyi Kara Yusuf, Timur'la olan mücadelelerde Sultan Ahmet Celayir'e yoldaş

¹⁷⁶ Aynı Tez, s. 93.

¹⁷⁷ Aynı Tez, s. 99.

olmuştu. Bunlar Timur'dan kaçarak Mısır Memluklarına iltica etmiş olup Timur'un vefatını müteakip Mısır'dan ayrıldılar¹⁷⁸.

Kara Koyunlular, 14. asrın ikinci yarısında Van Gölü kıyısında Erciş mıntıkası merkez olmak üzere kuzeyde Erzurum, güneyde Musul havalisine kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde beylik kuran bir Türkmen kabilesinin adı olup, bu ad sonraki asırda bu kabilenin etrafında toplanarak Horasan hariç olmak üzere hemen bütün İran, Azerbaycan, Irak ve Aran ülkelerini idaresi altına almak suretiyle bir imparatorluk kuran büyük bir siyasi Türk camiasına verilmiştir.

Kara Koyunlular önceleri Erzurum, Erzincan ve Sivas taraflarında göçebe olarak yaşamışlar, sonra Celayirliler zamanında oradan Musul ve Sencer taraflarına gitmişlerdir. Bunların beylerinden Bayram Hoca isminde birisi Celayirlilerden Sultan Uveys'in, Bayram Hoca'nın oğlu Kara Muhammed Kurmuş da Sultan Uveys'in oğlu Sultan Ahmet Celayir'in hizmetinde bulunmuş; Kara Mehmet Moğol beylerinin nezdinde kıymet kazanarak Sultan Ahmet'e damat bile olmuştur. Bunun 1390 yılında katlinden sonra oğlu Kara Yusuf, Timur'la olan mücadelelerde Sultan Ahmet Celayir'e yoldaş olmuştu¹⁷⁹.

Kara Koyunluların Tebriz için mücadeleleri Celayirlilerle, Timurlularla olduğu kadar kendi içlerinde de yaşanmıştır. Kara Yusuf'un vefatından sonra oğulları, özellikle İskender, İspend, Ebu Said ve Cihanşah arasında hâkimiyet mücadeleleri yaşanmıştır. Timurlular tarafından desteklenen bu mücadeleler hem devlete hem de şehre zarar vermiştir.

788/1386 yılında Batı İran'ı zapt etmiş olan Timur, aynı senenin kışında da Karabağ'da bulunuyordu ve Doğu Anadolu'yu istilaya hazırlanıyordu. Bu durumda Kara Koyunlular, bizzat kendi varlıklarını tehdit eden büyük bir tehlike ile karşı karşıya idiler. 789/1387 yılında Nahçıvan yoluyla Anadolu'ya giren Timur, Erzurum'a gelerek bu şehri zapt etti ve *Çapakçur Suyu* kenarında oğlu Miranşah ve diğer emirler kumandasında Kara Koyunlular üzerine kuvvetler sevk etti. Fakat sarp geçitler tutmuş olan Kara Koyunlular Timur'un bu kuvvetlerini perişan etmişlerdir. Dağlık arazide

¹⁷⁸ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 363,364.

¹⁷⁹ Aynı Eser, s. 365.

mevzi almış olan Timur; Muş, Ahlât, Adilcevaz ve Van'ı zapt ettikten sonra İran'a dönmüştür¹⁸⁰.

Timur'un çekilmesinden sonra Celayir emirleri Tebriz'e gelerek şehre hâkim oldular. Fakat bu sırada Celayirli Sultan Ahmed'in Bağdat'tan Tebriz'e geleceği haberi çıkınca bunlar şehri terk ederek Meraga'ya çekildiler, sonra bu haberin doğru olmadığı anlaşıldı. Celayir emirlerinden Devletyar, Kara Koyunlu Kara Mehmed'e haber göndererek onu Tebriz'in zaptına teşvik etti. 790/1388 yılı ilkbaharında Kara Koyunlu Türkmenleri Tebriz'i zapt ettiler. Buradan Sultan Berkuk'a elçiler gönderen Kara Mehmed, şehirde onun adına hutbe okuttuğunu ve sikke bastırıldığını bildirdi¹⁸¹.

Kara Mehmed'in ölümünden sonra Kara Koyunlu Türkmenlerinin bir kısmı, onun oğullarından olan Mısır Hoca'nın etrafında toplandı iseler de sonunda tahta Mısır'ın kardeşi Kara Yusuf geçti. Kara Yusuf'un, tahta geçişinin ilk zamanlarında Tebriz'de hâkimiyet kurmaya çalışan Celayir beyleri ile uğraştığı gözlenmektedir. Celayirli Tebriz'e saldırmışsalar da püskürtülmüşlerdir. Bu olaylardan sonra Yusuf, Kara Mehmed Bey'in ölümüne sebep olan Pîr Hasan'ın ardından yerine geçen Pîr Hüseyin ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Pîr Hüseyin'in ordusu, Kara Yusuf Bey'in aldığı yardımlar sayesinde kolayca bozulmuştur. Bu sırada meydana gelen karmaşadan Celayirli tekrar yararlanmak ve Tebriz'i ele geçirmek istemişseler de, Mahmud Halhalî komutasındaki Celayir ordusu püskürtülmüş ve Tebriz'e hâkim olunmuştur. Kara Yusuf'un Satılmış adlı bir emirini Tebriz'e vali olarak bıraktığını görmekteyiz¹⁸².

Kara Yusuf Sultan Ahmed'in zayıf bir şahsiyet olması sebebiyle Celayir emirleri arasında sık sık el değiştiren Tebriz üzerine yürüyerek şehre girdi ve birkaç gün burada kaldıkta sonra Doğu Anadolu ya döndü. 793/1391 de onun ayrılmasından sonra Celayir emirlerinden Muhammed Siyahi, Tebriz'i geri almak için teşebbüste bulundu ise de başaramadı. Diğer taraftan Kara Yusuf, ikinci defa Tebriz'e gelmiş ve bir müddet kaldıktan sonra şehirden ayrılmıştı (794/1392)¹⁸³.

¹⁸⁰ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 100.

¹⁸¹ Aynı Tez, s. 101.

¹⁸² İlhan Erdem ve Mustafa Uyar, "*Kara Koyunlular...*", s. 1513.

¹⁸³ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 101.

Tebriz ve iç asayiş üzerindeki bu çekişmeler devam ederken doğudan Timur tehlikesi yaklaşıyordu. Timur 1393 yılında yaptığı bir seferle Irak-ı Arab'ı ele geçirmiş, Doğu Anadolu'ya girerek Erzincan hâkimi Mutaharten'i itaat altına almış, Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu beylerine de haber göndererek itaati altına girmelerini istemişti. Fakat Kara Koyunlu beyleri bu emre uymamışlar, Kara Yusuf sarp dağlara çekilirken kardeşi Mısır Hoca da Avnik Kalesi'ne kapanarak burayı tahkim etmişti. Timur'un uzun süren kuşatması sonunda Mısır Hoca Timur'un oğlu Muhammed'e sığınmıştı. Timur tarafından bağışlanan Mısır Hoca'nın Semerkand'a yollandığını görüyoruz. Timur bu zaferinin ardından Avnik Kalesi'ni emirlerinden Atlamış'a verdi ve kendisi de Altınorda Hanı Toktamış'ı itaat altına almak için Gürcistan üzerinden Anadolu'yu terk etti. Timur'un Anadolu'dan ayrılması Kara Yusuf'u harekete geçirdi, Erciş'i zapt eden Yusuf, Timur tarafından Van ve çevresinin hâkimiyeti verilen Kürt emiri İzzeddin Şîrşah ve Avnik Kalesi hâkimi Atlamış'ı bir gece baskını ile esir almıştır. Timur'un çok sevdiği ve değer verdiği emiri Atlamış, Memlûk sultanı Berkuk'a gönderilmiş ve burada hapsedilmiştir¹⁸⁴.

Timur Hindistan seferinden sonra tekrar Yakın Doğu'ya yönelmiş, Bağdat'a ordu göndermişti. Bunun üzerine Bağdat hâkimi Ahmet Celayir, Musul'a çekilmiş olan Kara Yusuf'un yanına gelmiş ve Timur'a karşı Memlûk sultanına sığınma kararı almışlardır. Saldırıları nedeniyle burada kalamayacaklarını anlayan ikili Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e sığınmaktan başka çare bulamamışlardır¹⁸⁵. Fakat Timur'un Sivas'ı alması ve Anadolu için büyük tehlike yaratması, Osmanlı Devleti ile Timur arasında barış görüşmelerini gündeme getirmiş, fakat Timur'un bir eşkıya olarak tanıdığı Kara Yusuf'un öldürülmesi veya kendisine teslimini barış şartı şeklinde sunması barış olasılığını ortadan kaldırmıştır¹⁸⁶.

¹⁸⁴ İlhan Erdem ve Mustafa Uyar, *a.g.m.*, s. 1513,1514.

¹⁸⁵ Yıldırım Bayezid, Sultan Ahmet'e Kütahya'nın ve Kara Yusuf ile adamlarına da Kayseri ve Aksaray taraflarının hâsılatını dirlik tayin eyledi. İşte Timur'un hasmı olan Sultan Ahmet ve Kara Yusuf'un Osmanlılara ilticaları üzerine Timur ile Bayezid arasında nameler teati başladı. Yıldırım Bayezid Timur'un mültecilerin iadesi için tehdidi havi olan namesine karşı hiddetlendi ve mültecileri göndermek istemedi. Bayezid'in devlet adamlarından bir kısmı Sultan Ahmet ile Kara Yusuf'un teslim edilmesini muvafık gördüler. Timur'un mektupları tekerrür edince durumdan şüphelenen Kara Yusuf kaçmaya karar verdi. Aşiretini alarak bulunduğu mahalleri yani Kayseri ve Kırşehir taraflarını vurup yağmaladıktan sonra geçtiği yerleri de talan ederek Şam ile Bağdat arasındaki Hit sahrasına indi, arkasından Sultan Ahmet'te kaçarak Bağdat'a gitti. bk. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, 9. Baskı, TTK, Ankara 2008, s. 302.

¹⁸⁶ M. Halil Yinanç, "Bayezid", *İA*, c. 2, MEB, s. 384.

Timur'un Sivas'tan Kayseri'ye ulaştığı sırada Kara Yusuf da Osmanlı topraklarından ayrılarak Fırat kıyısındaki Hit kasabasına gelmiş ve karargâhını kurmuştu. Burada bulunduğu sırada eski müttefiki Ahmed Celayir ile de arası açılan Kara Yusuf, onu bozguna uğratarak Irak-ı Arab'ın büyük bir bölümüne hâkim olmuş ve bu tarihlerde Bağdat'ta ikamet etmiştir¹⁸⁷.

XIV. yüzyılın sonlarında İran'ın bazı hudut bölgelerini ele geçirmiş olan Kara Koyunlular XV. yüzyılın başlarında zamanın en büyük muhariplerinden birisi olan Kara Yusuf sayesinde Timuri Mirzaları'nı birbiri arkasından mağlup ederek bütün Batı İran (Tebriz Şehri de dâhil olmak üzere) bütün Irak'ı zapt ettiler¹⁸⁸.

Bu mücadeleler, savaşlar ve çekişmeler devam ederken Mirza Ebubekir ile Kara Yusuf arasında 14 Ekim 1406'da bir savaş başladı.

Timur'un ölümünden sonra Azerbaycan ve Acem Irak'a hâkim olan Timur'un torunu Ebubekir, Nahçıvan yöresine gelerek Aras Irmağı kıyısında Kara Yusuf'a saldırmış(1406), fakat yenilerek kaçmıştır¹⁸⁹.

Bir süre önce Tebriz'e dönmekle birlikte salgın hastalık yüzünden şehre girmeyerek Şenb-i Gazan'da konaklayan Timur'un torunlarından Mirza Ebubekir, buradan Nahçıvan'a giderek Kara Koyunlu Kara Yusuf'tan kurtulma yolları arayan Van hâkimi İzzettin Şir'i yanına çağırdı ve onunla konuştuktan sonra savaş kararı verildi. Taraflar Nahçıvan'ın batısında 14 Ekim 1406 Salı günü karşı karşıya geldiler. Aralarında Aras Irmağı akıyordu. Savaşın birinci günü tarafların birbirini yoklaması ve karşılıklı ok atmasıyla geçti. İkinci günü Ebubekir Aras'ı geçerek Türkmenler üzerine saldırdı ise de püskürtüldü ve bir süre sonra Çağatay ordusunda bozulma belirtileri görüldü. Askerlerin bir kısmının Aras Irmağında boğulduğu bir kısmının ise, tutsak alındığını gören Ebubekir, kaçmak zorunda kalarak Merend üzerinden Tebriz'e gelerek şehri yağmalatmış, fakat Türkmenlerin kendisini takip ettiklerini sanarak buradan da Rey taraflarında kışlamak üzere Sultaniye'ye gelip, kaleyi onarmıştı.

¹⁸⁷ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 63-65.

¹⁸⁸ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 101.

¹⁸⁹ İsmail Aka, "Kara Koyunlular(1376-1469)", *Türk Dünyası Kültür Atlası*, c. 1, Türk Kültüründe Hizmet Vakfı, İstanbul 1997, s. 316-320.

Kara Koyunlu Kara Yusuf Bey, Van ve Hakkâri hâkimini itaat altına aldıktan sonra her taraftan gelen Türkmen emirlerinin başında Avnik kalesini zapt etmek suretiyle Doğu Anadolu'daki eski hâkimiyetini yeniden kurmuş oldu. Kara Yusuf'un Ebubekir'e karşı kazandığı bu ilk zafer, onun hükümdarlığının ikinci devresindeki en mühim başarılarından birisi olup, şöhret ve kudretini arttırdı¹⁹⁰.

Savaştan sonra Yusuf Bey, Emir Bistam'ı Acem Irak'ı fethi için görevlendirdi. Bunun üzerine hala ticari önemi koruyan Sultaniye'ye gelerek şehri ele geçiren Bistam Beg, Acem Irak valiliğine tayin edilmiş ertesi yılın başında ele geçirilemez bir kale olarak bilinen Alıncak (Eline) da Kadı İmameddin'in elinden Kara Koyunluların eline geçmiştir¹⁹¹.

Kara Yusuf maiyetindeki 1000 kadar Türkmen'yle birlikte yolda birçok yerde savaşarak Memluklara tabi veya müstakil 180 kadar kale ve garnizonu geçerek Amid (Diyarbakır) e geldi. Timur, Irak ve Azerbaycan'ı oğlu Miranşah'ın oğullarına vermişti. Fakat bunlardan Ömer ve Ebubekir Mirza'lar kendi aralarında kavgaya başlayınca Kara Yusuf bundan istifade etti¹⁹². Ebubekir ve babası Miranşah Azerbaycan'ı yeniden ele geçirmek istemişler ancak 20 Nisan 1408 tarihinde Miranşah'ın öldüğü muharebede Kara Yusuf onları kesin bir şekilde yenmiştir¹⁹³. Buna da, vaktiyle Timur'un ordusunda hizmet eden ve vefatından sonra onun oğullarından yüz çeviren Iraklı emirlerin (Bastam Çakir, Pirali Sulduz, Çalık) Kara Yusuf'a iltihakı ve ona bir devlet idare makinesi kurmakta yardım etmeleri sebep olmuştur. Bunların teşviki ve yardımıyla Kara Yusuf 1408 yılı 23 Nisan'ında Tebriz yanında Ebubekir Mirza'ya karşı açtığı savaşı kazandı. Bastam Çakir'i "Beylerbeyi" ve Tebriz'i de merkez yaparak Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da Kara Koyunlu Devletini kurmuş oldu¹⁹⁴.

Kara Yusuf Mardin'e emirlerinden birini tayin ettikten sonra Erzincan'ı Mutahharten'in oğlu Şeyh Hasan'ın elinden almış ve şehrin idaresini güvendiği

¹⁹⁰ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 103.

¹⁹¹ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001, s. 5-8.

¹⁹² Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 364.

¹⁹³ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)*, Çev: Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 428.

¹⁹⁴ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 364.

adamlarından Pir Ömer'e vermiştir. Bu sırada eski dostu ve hapisane arkadaşı Sultan Ahmet'in Tebriz'e girdiğini öğrendi¹⁹⁵.

Kara Yusuf'un Ebubekir Mirza'ya karşı zafer kazandığı sıralarda Sultan Ahmet Celayir de Mısır'dan dönüp gelerek Bağdat'ı geri almıştı. Kara Koyunlular yağmaya alışkın olduklarından şehir ahalisi ve köylü ekinciler bunlardan çok zarar görüyordu. Azerbaycan, bilhassa Tebriz ahalisi Sultan Ahmet'i çağırdı. O da, Kara Yusuf'un Erzincan taraflarında meşgul olduğu bir sırada gelerek Tebriz'i aldı (4 Temmuz 1410). Fakat Kara Yusuf öteki Iraklı emirlerin teşvikiyle eski gurbet arkadaşı Sultan Ahmet'i ortadan kaldırmaya karar verdi ve Tebriz yanında vuku bulan muharebede Sultan Ahmet ele geçirdi¹⁹⁶. Tebriz'in başkent olduğu Azerbaycan'ın tek efendisi olan Kara Koyunluların başkanı Kara Yusuf eski müttefiki Bağdat Sultanı Ahmet Celayir'i 10 Ağustos 1410 tarihinde Tebriz yakınlarındaki savaşta esir düşerek ertesi gün idam edilmiştir¹⁹⁷. Kara Yusuf da hükümetine meşru bir şekil vermek için kendi oğlu olup vaktiyle Sultan Ahmet'e oğulluk ettirdiği Pir Budak Bey'i Timur'un usulüne kötü bir nazire olmak üzere "han" ve kendisini "noyan" ilan etti¹⁹⁸.

Bağdat ile Irak-ı Arabi, Gürcistan sınırından Basra'ya kadar uzanan geniş bir krallığın hükümdarı olan Kara Yusuf'un eline geçmiş oluyordu. Bu Kara Koyunlu Türkmen krallığı bir kaç ay içinde Doğu'nun en önemli güçlerinden biri olmuştu. 1419 yılında Kara Yusuf, Timuroğulları arasında devam eden mücadelelerden yararlanarak Irak-ı Acem'de Sultaniye ve Kazvin'i işgal etmiştir¹⁹⁹.

Kara Koyunluların arka tarafında (batıda) Ak Koyunlular, Timurlulara sadık kaldılar. Timur'un halefi olan Şahruh, Kara Yusuf'un Azerbaycan'ı kendisinden "suyurgal" olarak idare ediyor görünmek için salahiyet istemesine rağmen Kara Koyunlu hükümetini ortadan kaldırmak fikrindeydi. Fakat kendi ülkesindeki iç meseleleri yüzünden buna fırsat bulamıyordu. Nihayet Kara Yusuf'un hâkimiyetine son vermek maksadıyla 1421 yılında Azerbaycan'a girdi. Fakat Kara Yusuf, ordusuyla Şahruh'a karşı çıkarken yolda öldü. Kara Yusuf gayet mert ve kahraman bir Türkmen

¹⁹⁵ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 101.

¹⁹⁶ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 364.

¹⁹⁷ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 428.

¹⁹⁸ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 364.

¹⁹⁹ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 102.

beyi idi; cömert, sözünde duran ve yiğit tabiatlı bir adamdı. Fakat fazla saf olduğundan başkalarının tesiri altında kalırdı²⁰⁰.

Kara Yusuf'un vefatı üzerine Şahruh, Kara Koyunlular tarafından boşaltılan Azerbaycan'a girmiş ve daha sonra kışı geçirmek üzere Karabağ'a çekilmiştir. Bu sırada Kara Yusuf'un oğullarından İspend, Sa'dlu kabilesi tarafından şehirden çıkarılarak Mutahharten'in torunu Yar Ali geçirildi. İskender'e gelince, Mardin'e hücum eden Ak Koyunlu ordusunu mağlup etti. (1421) Kara Yülük Osman'ın yenildiği haberini alan Şahruh, kalabalık bir ordu ile Aras'ı geçip bazı kaleleri zapt etti²⁰¹.

Eleşkirt havalisinde Yahşi Mevkinde mevzi alarak beklemekte olan İskender ve İspend'in birlikleri ile karşılaştı. İki gün bütün şiddeti ile devam eden savaşta (27/28 Recep 824/28-29 Temmuz 1421) Kara Koyunlular, bütün kahramanlıklarına rağmen kendilerinden birkaç kat büyük olan Şahruh'un ordusu karşısında mağlup olmaktan kurtulamadılar. Kara Yusuf'un oğulları İskender ve İspend, savaştan sonra Musul ve Mardin arasındaki eski kışlalarına çekildiler. Şahruh bu başarısına rağmen Azerbaycan'ı eski sahiplerine bırakarak Horasan'a dönünce İspend Tebriz'i ele geçirdi. Bu sırada Kerkük'de bulunan İskender süratle Tebriz'e gelerek şehri onun elinden aldı ve Azerbaycan'da hâkimiyetini kurdu²⁰².

İskender Mirza, Timurlular ve Ak Koyunlularla olan mücadelede babasının yoluna sadık kaldı. 1429'da Şahruh tekrar gelerek İskender'i ezdi ve Azerbaycan'ın idaresini Kara Yusuf'un Timurluların hizmetine giren diğer oğlu Ebu Sa'id Bey'e verdi. Şirvan vilayetinin beyi olan Şirvanşah Sultan Halil de Timurlulara sadıktı. Fakat İskender'in fitnessi devam etti. Diğer kardeşleriyle olduğu gibi Ebu Sa'id'le de harp etti. Nihayet Ebu Sa'id Azerbaycan'ı terke mecbur oldu. Şahruh 1434 yılında tekrar Azerbaycan'a girdi. Kara Yusuf'un diğer oğlu Cihanşah da Şahruh'a iltihak etti. Şahruh Azerbaycan'da üç yıl kaldı. Kışları, babası Timur'un da çok sevdiği ve imar ettiği Karabağ'da geçirdi²⁰³.

²⁰⁰ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 364.

²⁰¹ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 102.

²⁰² Aynı Yer.

²⁰³ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 365.

Bu sırada bazı Kara Koyunlu şehzadeleri ve beyleri onun yanına gittiler. Bu vaziyet karşısında Şahruh'a karşı koymanın imkânsızlığını gören İskender Bey, Tebriz'den Erzurum'a çekildi. Onun kaçacağını daha önce hesaplamış olan Şahruh'un, Kara Yülük Osman'a onu takip etmesini emretmişti. Şahruh ilkbaharda Uçan'a geldi ve burada Cihanşah'a Azerbaycan ve Erran ülkelerinin hükümdarlığını vererek Horasan'a döndü. Şahruh'un öldüğünü haber alan İskender, Tebriz'e geldi ve kısa süre sonra şehrin kuzeyindeki Sufiyan mevkiinde Cihanşah ile karşılaştı. Ancak emirlerinden bazılarının ihaneti sebebiyle mağlup olarak Alıncak Kalesine sığındı. Cihanşah kaleyi kuşattı; kuşatma devam ederken İskender kendi oğlu Şah Kubat tarafından öldürüldü (27 Zilhicce 841/ 21 Nisan 1438)²⁰⁴.

İskender'in, oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmesine rağmen, kardeşi Cihanşah herhangi bir güçlkle karşılaşmadan, Irak dışındaki bütün Kara Koyunlu ülkesine hakim oldu. Onun zamanında devlet imparatorluk haline geldi. O, Gürcüler üzerine başarılı seferlerde bulunduğu gibi, 1446 yılında Bağdat'ı ele geçirmiş, burada bir müddet kaldıktan sonra Cihanşah Tebriz'e dönmüştür²⁰⁵.

Cihanşah 1450 senesinde Diyarbakır yürüyüşüne çıkarken payitahtı olan Tebriz'i ve bütün Azerbaycan'ı Çağataylıların taarruzuna karşı koruyabilmek için orada kâfi miktarda kuvvet bırakmıştı. Tebriz'de kalan Cihanşah'ın zevcesi Can Begüm Bağdat'ta bulunan oğlu Pir Budak'a haber gönderip yanına çağırılmış ve o da gelerek bir sene kadar babasına vekâlet etmiştir. Cesaret ve yiğitliği çok fazla olduğu derecede insafsız ve zalim olan bu şehzade, Tebriz'de müsaderelerde ve zulümlerde bulunmuş idi. Babasına şikâyetler vuku bulması üzerine 1451 yazında tekrar Bağdat'a gitmesi için emir gönderilmişti²⁰⁶.

1447'de Şahruh'un ölümü üzerine Timurlular arasında baş gösteren ihtilaftan yararlanarak İsfahan ve Fars bölgelerini mülküne katmış olan Cihanşah ve bu başarılarını Kirman'ı ele geçirerek tamamlamıştır. Fakat bu sırada önemli bir şahsiyet olan Uzun Hasan Bey ortaya çıktı.

²⁰⁴ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 102.

²⁰⁵ İsmail Aka, "*Selçuklu Sonrası...*", s. 1472.

²⁰⁶ M. Halil Yinanç "*Cihanşah*", *İA*, c. 3, MEB, İstanbul 1979, s. 177.

Cihanşah, yakınındaki bu tehlikeyi küçümsemiş, Timurlular arasındaki çatışmalardan yararlanma yoluna giderek, Horasan'ı ele geçirmeye kalkışmıştı. O, Timurluların merkezi Herat'ı ele geçirmekle birlikte, oğlu Hasan Ali'nin ayaklanması üzerine Timurlu Ebû Sa'id ile anlaşarak, Azerbaycan'a döndü. Cihanşah oğlunu ele geçirerek hapsettikten sonra, son seferini Hasan Bey'e karşı yapmış, fakat bu sefer bilindiği üzere onun felaketi ile sona ermiştir. Ak Koyunlu hükümdarının baskınına uğrayan Cihanşah, kaçarken öldürüldü (Kasım 1467) ve Tebriz'de kendi yaptırdığı *Muzafferîye* diye anılan türbesine gömüldü²⁰⁷.

Şahruh tarafından Azerbaycan'ın idaresine memur edilen Cihanşah değerli bir zattı, aynı zamanda bir şair olan bu bey âlimleri ve şairleri himaye etti. Cihanşah çağından bazı eserlerde vardır. Bu cümleden olarak Tebriz'de 1465 yılında yaptırdığı *Gök Mescit* bugün Tebriz'de sağlam kalan eski büyük eserlerin başlıcalarındandır ki bir Timurlu ustanın eseridir. Cihanşah önceleri, Şahruh'un Irak ve batı İran umumi valisi olan torunu Sultan Muhammed Mirza'ya tabi kılınmıştı. Şahruh'un vefatından sonra Timurlular işinin karışmasından istifade ederek Irak tarafına da el uzatmaya başladı. Uluğ Bey'in vefatından sonra ülkesini fars vilayetine kadar genişletti. 1458 yılında Astarabad'ı hatta Herat'ı bile almış, fakat Timurlu Ebu Sa'id Mirza tarafından uzaklaştırılmıştır. Bununla birlikte Bastam'ın batısındaki bütün batı İran ve Fars bölgeleri onun elinde kaldı. Fakat 1467'de Uzun Hasan'ın askerlerinin eline geçerek öldürüldü²⁰⁸.

Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali zamanında (1469) Timurlu Ebu Sa'id Mirza Azerbaycan'ı, Karabağ ve Mugan'ı işgal etmiş, fakat Uzun Hasan'a karşı izlediği yanlış siyaset neticesinde aralarında bazı çarpışmalar olmuş, güney Mugan'daki çarpışmalarda Ebu Sa'id Ak Koyunluların eline geçerek Uzun Hasan'ın nezdinde bulunan Timurlu Yadiğar Muhammed Mirza'nın eline verilmiş, büyük annesi Gevherşad Hatun'un kisas'ı diyerek 6 Şubat 1469'da öldürülmüştür. Bununla Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da Ak Koyunlu hakimiyeti yerleşmiş oldu²⁰⁹. Ebû Sa'id'in Uzun Hasan tarafından mağlup ve tutsak edilmesi üzerine, Hemedan taraflarına kaçan Hasan Ali, burada Ak Koyunlu askerlerince yakalanacağı sırada intihar etmiştir (Nisan 1469).

²⁰⁷ İsmail Aka, "*Selçuklu Sonrası...*", s. 1472.

²⁰⁸ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 365.

²⁰⁹ Aynı Yer, s. 365.

Cihanşah'ın oğullarından Ebû Yusuf Baharlu oymağı²¹⁰ beylerinin yardımı ile Fars bölgesinde Kara Koyunlu hâkimiyetinin sürdürmüş ise de bunu başaramamış ve Ak Koyunlular tarafından öldürülmüştür. Baharlu oymağı beyleri ise Horasan'a kaçarak Timurlu Hüseyin Baykara'ya sığınmışlardır²¹¹. Böylece Kara Koyunlu Devleti sona erdi. Onların yerini Ak Koyunlular aldı²¹².

Kara Koyunluların en parlak dönemini yaşadığı Cihanşah hakkında, 1459 yılı olayları ile ilgili olarak Ermenice bir kolofonda kaydedilen;

“Aynı günlerde (Katalikos Zakarya), Mirza Cihanşah'ın yanına giderek memleketin uğramış olduğu tahribatı ona anlattı. Cihanşah birçok askerle birlikte Hoy'dan hareket ederek, Hıristiyan milletimizin öcünü almaya geldi. Allah Mirza Cihanşah'a uzun ömürler versin ve düşmanlarını yerin dibine geçirsin. Çünkü o gelmemiş olsaydı Hıristiyan milletimiz mahvolacaktı. Allah bütün savaşlarında kendisine yardımcı olsun ve düşmanlarını defetsin.”

²¹⁰ Karakoyunlu Devletini oluşturan Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu gibi pek çok oymak bulunmaktadır. Bunların başında Sa'dlu oymağı gelir. ; Karakoyunlu devletinin asıl dayanağını teşkil eden iki oymaktan diğeri de Baharlu teşekküldür. Bu oymak adının, Minorsky'nin ileri sürdüğü gibi, Hemedan civarındaki Bahar kalesinden gelmiş olması pek muhtemeldir. Çünkü çok yukarıda da işaret edildiği gibi, bu oymağın yurdu Hemedan bölgesinde idi. Hatta Karakoyunlulardan sonra Safeviler devrinde bile bu bölge Baharlu oymağının şöhretli reisi Ali Şeker Bey'in adıyla anılıyordu. <http://www.turktores.com/viewtopic.php?f=54&t=1678> (16.08.2017); Karakoyunluların ikinci derecede önemli kabilesiydi. Karakoyunlu kabilesi ile doğrudan akraba idiler. Hemedan bölgesinde yurt tutmuş olan Baharlu kabilesi, Karakoyunluların Akkoyunlularla yaptıkları savaşlarda etkin rol oynamışlardır. bk. Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 16.

²¹¹ Ancak Karakoyunlular ile akrabalık bağları bulunan Baharluların büyük bir kısmı Akkoyunlulardan çekindiklerinden ve onlara bağlı olarak yaşamak istemediklerinden Timurluların hizmetine girmişler, Uzun Hasan Bey onların fesat çıkarmalarından çekindiğinden kendisine teslim edilmelerini Hüseyin Baykara'dan istemiş ise de bu gerçekleşmemiştir. Baharlu oymağı beyleri Horasan'da Timurlu mirzaları arasındaki mücadelelerde zaman zaman yer aldıkları gibi, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yanlarında Cihanşah'ın torunlarından İbrahim Mirza ile birlikte Karakoyunlu Devleti'ni yeniden canlandırmak amacıyla 1479 yılında Kirman'ı ele geçirmişlerdir. Onlar ardından Fars bölgesine yürümüşler ise de başarılı olamayarak Curcan'a gitmişlerdir. Burada Hüseyin Baykara bir baskın ile kendilerini ele geçirmiş, Baharlu Pir Ali Bey'in gözlerine mil çekilmiş, kardeşi Bayram Bey öldürülmüş, Cihanşah'ın torunu İbrahim Mirza ise hapsedilmiştir. Bu olaydan sonra Baharluların bir kısmı Horasan'da kaldığı gibi, bir kısmı da Babür'ün Hindistan seferine katılmışlar ve hatta Hindistan'ın güneyinde Golkon'da (Dakkan Kutbşahiler Devleti'ni kurmuşlardır. bk. V. Minorsky, “*The Qara-Qoyunlu and Qutbshahs*”, BSOAS, (1955), XVII, s. 50-73; bk. İsmail Aka, “*Selçuklu Sonrası...*”, s. 1473.

²¹² İsmail Aka, “*Selçuklu Sonrası...*”, s. 1472.

yazısı Hıristiyan din adamlarının dahi ona bakışlarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir²¹³.

3.2. AK KOYUNLULAR DÖNEMİNDE TEBRİZ'DEKİ SİYASİ OLAYLAR

Ak Koyunlular, Kara Koyunlular gibi önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamışken, daha sonra devlet merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımak suretiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk nüfusunun azalması ve Azerbaycan'ın ise Türkleşmesini sağlayacak yeni bir göç hareketinin başlatıcısı olmuşlardır.

Ak Koyunluların bir kısmı Azerbaycan'da daha eski zamanlardan kalmış olsa dahi, gerek bunların gerekse Kara Koyunluların esas kütelleri İlhanlılar zamanında Türkistan'dan gelmişlerdir²¹⁴ ve bölgenin nihai olarak Türkleşmesine katkı sağlamışlardır.

Ak Koyunlu Devleti başlangıçta Diyarbakır ve etrafında, on beşinci asrın son yarısından sonra da tek mil İran ve Azerbaycan, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem taraflarına kadar genişlemiş fakat 1490'dan sonra kuvvet ve heybetini kaybetmeye başlamıştır²¹⁵.

Ak Koyunlular, Oğuz ve aynı zamanda Kimak-Kıpçak boylarından olan Bayandır (Bayundur/Bayındır) boyundandır. Bunlar Doğu Anadolu'da Urfa, Mardin, Bayburt arasında, yukarı Dicle ve Fırat'ın muhtelif kolları üzerinde görevli olarak yaşarlardı. Beylerinden Tur Ali, kendi rivayetlerine göre, Gazan Han'ın muasırı olup onun Suriye seferlerine iştirak etmiştir. Müteakiben bunlar, İlhanlıların Diyarbakır ve Rebi'a taraflarını idare eden Moğol emiri Emir Sutay ve oğullarının hizmetinde bulunarak Amid ile Musul arasına yerleşmişlerdir. Seyyah İbn Battuta, 1332-33 yılında Anadolu'yu ve Azerbaycan'ı gezdiği zaman Erzurum, iki Türkmen kabilesi (herhalde Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular) arasında nizalı bulunuyordu. Tur Ali Bey'den sonra

²¹³ İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası...", s. 1473.

²¹⁴ Zeki Velidi Togan, a.g.e. , s. 253.

²¹⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...* , s. 197.

Ak Koyunlulara riyaset eden oğlu Kutlu Bey (öl. 1389), daha ziyade Trabzon İmparatorluğu ile temasta bulunmuştur²¹⁶.

Kutlu Bey'in sağlığında Ak Koyunlu başbuğlarının en büyükleri olan oğulları Ahmed Bey Palu'ya, Pîr Ali Kiği'ya, Karayülük Osman Bey ise Ergani'ye hâkim bulunuyordu²¹⁷. Kutlu Bey'in 1389 yılında vefatından sonra Ak Koyunlu tahtına oğlu Ahmet Bey oturdu²¹⁸. 1403'de Ahmed Bey'in ölümünden sonra Ak Koyunluların başına Karayülük Osman geçti²¹⁹.

Bundan sonra Timur zamanında bu Kutlu Bey'in oğlu Karayülük Osman Bey çok tanınmıştır. Karayülük Osman, Kara Yusuf'la olduğu gibi Sivas meliki Kadı Burhaneddin ile de harp ederek Timur ile dost olmuş, onun bütün batı seferlerine candan iştirak etmiş, Timur tarafından Diyarbakır ve Malatya taraflarının idaresine memur edilmiştir. Sonra Memlukların Şam Beylerbeyi'nin elinden Afşar, Bayat ve İnallu Türkmen boylarını almış, bunları Suriye'den getirerek kendi ordusuna katmış; Erzincan, Harput, Kemah, Çemişkezek ve Mardin taraflarını, Erzurum'u ve Çoruh Havzası'nı elde ederek büyükçe bir devlet kurmuştur. Karayülük Osman her üç batı seferinde Şahrüh'un maiyetinde bulunup Kara Koyunluları ezdi. Nihayet onlarla yaptığı bir savaşta öldürüldü (1435). Karayülük Osman uzun süren hayatında 300 kadar harp görmüştür. *Mükrimin Halil Bey'e* göre o, "Yalnız kendi asrının değil bütün tarihin yetiştirdiği en şeci'(yiğit) ve en muharip (savaşçı) adamlardan biridir"²²⁰.

Karayülük Osman'dan sonra torunları Cihangir (1444-1453), Uzun Hasan (1453-1478) ve bunun oğlu Yakup Bey (1478-1490), Kara Koyunlulardan aldıkları ve kendilerinin açtıkları ülkeleri idare ettiler. Ak Koyunlular Karayülük'ün vefatından sonra da 1469 yılına kadar Timurlulara tabi olarak kaldılar. Yanlarında bazı Timurlu mirzalarda vardı. Uzun Hasan, *Ebu-Sa'id Mirza*²²¹'nin katlinden sonra bağımsız oldu.

²¹⁶ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 366.

²¹⁷ Ahmet Toksoy, "Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)", *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Sayı 35, 2014 Bahar, s. 246.

²¹⁸ M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 253.

²¹⁹ Haydar Koç, *a.g.t.*, s. 15.

²²⁰ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 366.

²²¹ "Ebu-Sa'id Mirza, Kaşgar'dan Kafkasya'ya kadar Timur İmparatorluğu'nu ihya etmeye çalışan son Timuroğlu'dur. Düşmanından ziyade aile fertlerinin bitmeyen ayaklanmalarından dolayı meydana gelen başarısızlığı, bizzat Timur'un eserinin başarısızlığıdır. Ölümü Uzun Hasan'a bütün Batı İran'ı teslim etmiştir. Artık bundan böyle Tebriz, Bağdat, Şiraz, İsfahan, Sultaniye, Rey, hatta Kirman'ın münakaşasız

Başkentini de Diyarbakır'dan Tebriz'e nakletti ve tek mil batı, orta ve güney İran'ı ele geçirdi. Uzun Hasan'ın kurduğu imparatorluk güneybatıda Mısır Memlukları, batıda Osmanlılar, kuzeyde Altınordu ve doğuda Timurular ile sınırdışı. Bu devirde Ak Koyunlu Devleti'nin esas kuvvetini teşkil eden soylar (sülaleler), Bayındırlar'dan başka şunlardı: Bayat, Döger, Çepni, İnallu, Özer, Çakırlı, Köpek, Arapgerli, Beçen, Dukharlı, Bayramlı, Hacılı, Musullu, Pirnek, Hocahacılı; bunlardan başka Afşar ve Kaçar gibi büyük ve müstakil boylar da Ak Koyunlulara iltihak etmiştir²²².

Uzun Hasan ve Cihanşah mücadelesinde, Ak Koyunluların kuvvetlenmesi ezeli rakipleri Kara Koyunluları kuşkulandırmış ve Cihanşah 871/1467 ilkbaharında Uzun Hasan'ı ezmek üzere Tebriz'den yola çıkmıştı. Ancak Ak Koyunlu hükümdarı itaat mektupları göndererek onu oyalamayı başardı; neticede kışın yaklaşması üzerine Cihanşah bir kısım kuvvetlerini dağıtarak Muş'tan geri çekilmek üzere iken, Uzun Hasan ansızın hücum ile Kara Koyunluları mağlup (12 Rebiülahir 872/11 Kasım 1467) Cihanşah'ı esir sonrada idam etti²²³.

Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 1467'de Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ı mağlup etmesi, Kara Koyunlu ülkelerini tamamen Ak Koyunlulara açmıştı. Bu zafer üzerine Hasan Bey payitahtını Diyarbakır'dan Tebriz'e nakletmiş ve Ak Koyunlu ulusunun pek mühim bir kısmını da bir daha geri dönmek üzere İran'a götürmüştür. Ak Koyunlu kabilelerinin adları bunların Türkiye'de ve sonra İran'a giderek yerleştikleri yerler ve oradaki hayatları hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır²²⁴.

Uzun Hasan, Kara Koyunluların yerine geçmesinin, aşiretin eski dostu olan Timuroğulları tarafından iyi karşılanacağını ümit ediyordu. Fakat Timurlu Ebu Sa'id, iki düşman Türkmen aşireti arasındaki mücadeleden yararlanarak Batı İran'ı geri alabileceğini hesap ediyordu. Müdahalesi zaten Cihanşah'ın oğlu olan ve Uzun Hasan'ın elinden Azerbaycan'ı almaya çalışan Hasan Ali tarafından teşvik edilmişti²²⁵.

efendisi olan Uzun Hasan dünyaya İran Kralı olarak nam salmıştır ve ailesi de Tebriz başkent olmak üzere, 1502'de Safevi'lerin ortaya çıkışına kadar ülkeye hakim olacaktır." Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 431.

²²² Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 366,367.

²²³ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 108.

²²⁴ Aynı Tez, s. 109.

²²⁵ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 431.

Cihanşah'ın yerine geçen oğlu Hasan Ali, derme çatma kuvvetlerle ertesi yıl baharda Ak Koyunlularla giriştiği savaşı kaybedince Timurluların Ebu Sa'id'e başvurarak onu Irak ve İran'ı zapta teşvik etmişti. Mart 1468'de Herat'tan hareket eden Ebu Sa'id Serahs ve Nişabur üzerinden Meşhed'e gelince Uzun Hasan Ebu Sa'id'e elçiler göndererek sulh teklifinde bulundu ise de bir netice alamadı. Ebu Sa'id'in Bistam ve Rey'den geçerek Sultaniye'ye gelmesi üzerine Uzun Hasan, hala Kara Koyunluların elinde bulunan Tebriz'i zapt etmekten vazgeçerek Karabağ kışlağına çekildi. Ancak Ebu Sa'id, kumandanlarının teşviki ile Karabağ üzerine yürüdü²²⁶.

Soğuklar geldiğinden ve Türkmen usulüncü Uzun Hasan'ın önünden kaçmasından sonra ikliminin yumuşaklığı ile tanınmış Karabağ'da kışlamaya karar vermişti, fakat Aras Irmağı'na doğru yürüyüşü ona felaket getirmiş ve Mahmudabad'da Uzun Hasan tarafından kuşatılmıştı. Yiyeceği olmadığından kaçmayı denemiş ama 11 Şubat 1469 tarihinde Türkmenler tarafından yakalanmıştır. Altı gün sonra Uzun Hasan onu idam ettirmiştir²²⁷.

Uzun Hasan'ın bir beylik olan ilk hükümetinin merkezi Diyarbakır idi. Hükümetinin imparatorluk derecesine yükselmesi üzerine Uzun Hasan, devlet merkezini Tebriz'e nakletmiştir. Ak Koyunlu ülkesinin büyüdüğü ve devletin bir İmparatorluk haline geldiği bu zamanlarda devlet arazisi, saltanatın eyaleti olan Azerbaycan ile Diyarbakır, Irak-ı Arap, Fars, Isfahan, Kirman, Kazvin ve Erran eyaletlerine bölünmüş idi²²⁸. (bk. EK-9, EK-10)

Kara Koyunluların müfrit Şiiliğine karşı Uzun Hasan Bey, Sünni mezhebinde olup onu müdafaa etmiştir. Tebriz'deki Hasan Padişah Mescidi ona aittir. Burada kendisi ile oğlu Yakup Şah, Rüstem Bey, Göde Ahmet ve Mehmet Beyler ve Baysungur Mirza metfundurlar. Bina sonradan tamir edilmiştir²²⁹.

Uzun Hasan devri için Venedik kaynaklarının büyük bir önemi vardır²³⁰.

²²⁶ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 109. ; Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 87.

²²⁷ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 431.

²²⁸ M. Halil Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 263.

²²⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...*, s. 194.

²³⁰ "Venedik elçileri Katerino Zenon, Iosafat Barbaro, Ambrogio Contarini ve ismi bilinmeyen elçiler 15. yüzyılda sık sık Tebriz'i ziyaret etmiştir. Çünkü Uzun Hasan, Osmanlılara karşı durumunu korumak için

Tebriz’de ilk Venedik konsolosu ise 1324’de Marco de Molino olmuştur. Daha sonraları Osmanlılara karşı bir müttefik arayışında olan Venedik için Ak Koyunlu Uzun Hasan’ın güçlenip Doğu’da Osmanlı’ya bir tehdit oluşturması iki devleti ortak düşman karşısında yakınlaştırmış ve Venedik’ten İran’a, İran’dan da Venedik’e elçiler gidip gelmeye başlamıştır. Özellikle Fatih-Uzun Hasan mücadelesi döneminde İran’a gelen Venedik elçilerinin seyahatnameleri bugün Türkçeye çevrilmiş bulunmaktadır.

İran, Doğu Anadolu ve Irak’ı içine alan kuvvetli bir devlet kurmayı başaran Uzun Hasan, Mısır ve Osmanlı ülkelerini almak düşüncesiyle Venedik’e Hacı Mehmet adına bir elçi göndererek (877/1472) Osmanlılara karşı bir ittifak teklifinde bulunmuştur. Venedik Cumhuriyeti bunu kabul ederek bazı ateşli silahlarla birlikte elçiyi Tebriz’e yolladı ise de bu temastan iki devlette umduklarını bulamadı²³¹.

Uzun Hasan, Fatih’in Erzincan’a geldiğini haber alınca Tebriz’den 70.000 kişilik bir kuvvetle hareket etti. İki tarafın öncü birliklerinin Tercan yakınlarındaki çarpışmasından Ak Koyunlular üstünlük sağladılar. Bunun üzerine Bayburt’a doğru çekilen Osmanlı ordusu, Uzun Hasan’ın aldığı tertibat neticesinde, Otlukbeli’nde savaşı kabule mecbur oldu. (16 Rebiülevvel 878/ 11 Ağustos 1474) Bu savaşta Osmanlı ateşli silahlarının Ak Koyunlu hükümdarı üzerine teksifi Uzun Hasan’ın daha fazla dayanmasını engelleyip kaçmasına sebep oldu. Osmanlıların eline bol miktar da esir ve ganimet geçti.

Yalnız siyasi itibarını kaybetmekle kalmayıp, toprak ve askeri bakımdan da büyük zararlara uğrayan Uzun Hasan, yine de askeri faaliyetlerine devam etmiş ise de IV. Gürcistan Seferi (882/1477) dönüşünde hastalanmış ve 6 Şevval 882/6 Ocak 1478’de Tebriz’de ölümlü olarak *Nasriye Medresesi*’ne gömülmüştür. Tebriz’de muhteşem bir saray meydana getiren Uzun Hasan, birçok hayır ve ilim müesseselerinin de kurucusudur²³².

Venediklilerle işbirliği yapma ihtiyacını duymuştu. Aynı şekilde Osmanlılara karşı Uzun Hasan’ın varlığı da Venedik’in işine geliyordu.” Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 87.

²³¹ Kader Polat, *a.g.t.* , s. 109-110.

²³² Aynı Tez, s. 110.

1474'te Venedik Cumhuriyeti'nin elçisi olarak Uzun Hasan'a gönderilen Giosafa Barbaro, her taraftan sefaret heyetlerinin akın ettiği Tebriz'in canlı hayatını tasvir etmektedir.

Bir Türkmen devleti olan Ak Koyunlular devlet teşkilatı bakımından bilhassa İlhanlı ve Timurlu Devletlerinin tesiri altında kalmıştır. Hasan Padişah Kanunları²³³ diye anılan Uzun Hasan Bey'in kanunnamesi, daha sonra Osmanlılar ve Safeviler tarafından da kullanılmıştır. Ak Koyunlu Devletinin tarihi olan *Kitab-ı Diyarbekriyye*'nin yazarı, *Ebu Bekr-i Tihrani* de eserini ondan naklen yazmıştır. Onun bilinmeyen bir tarafı da kendisinden kuvvetli bir milli şuurun varlığıdır. O, soyunun Oğuz Bayındır Han'ın soyundan geldiğini övünerek söylüyor, kendisini Anadolu Türklerinin tek hükümdarı sayıyor paralarına, fermanlarına ve hatta bayraklarına Bayındır Boyu'nun damgasını koyduruyordu²³⁴.

Kara Koyunlular ile Ak Koyunluların devlet teşkilatı İlhanlılar ile Timurlularınki gibi olmuştur. Kara Yusuf kendisini "*Yusuf Bahadır Noyan*" diye adlandırmış ve fermanlarına oğlu Pir Budak'ın isminden "*Sultan Pir Budak yarlığıdin Ebunnasr Yusuf Bahadır sözüimiz*" şeklinde başlık yazmıştır. Ak Koyunluların devlet teşkilatını gösteren bir "*Arz-Name*" ve bazı menşur vardır. Türkiye'nin doğu vilayetlerinde ve Safeviler memleketinde mer'i (hukuken geçerli) bulunan Uzun Hasan kanunlarına ait vesikalar zamanımıza kadar gelmiştir²³⁵.

Ak Koyunlu devrindeki bayındırlık faaliyetleri daha fazla Uzun Hasan ve oğulları zamanında gelişmiş, başta Tebriz olmak üzere diğer şehirlerde birçok cami, medrese, hasta hane ve köprü yapılmıştır. Hükümet merkezinin Tebriz'e naklinden

²³³ Uzun Hasan, ülkesinin sınırlarını genişletmekle kalmamış aynı zamanda ülkenin iyi idare edilebilmesi için arazi teşkilatı, vergiler ve tımarlı sipahiler hakkında kendi adını taşıyan ve *Hasan Padişah Kanunları* diye meşhur olan Kanunname-i Hasan Bey'i tertip etmiştir. Bu kanunlar, Osmanlıların bölgeyi fethinden sonra 1540 tarihine kadar bazı yerlerde aynen, bazı yerlerde de küçük değişiklikler yapılarak uygulanmıştır. Ayrıca Safeviler de, 16. yüzyılda kendi hâkimiyet sahalarında Uzun Hasan'ın kanunlarını geçerli kılmışlardır. Uzun Hasan Beyin Kanunnamesi, Ak Koyunlu Türkmen Devleti'nin İslam mali hukuk tarihine yaptığı önemli bir katkı olmuştur. bk. Hamza Keleş, "Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 38, Ankara 2006, s. 2.

²³⁴ İsmail Aka, "Ak Koyunlular (1340-1571)", *Türk Dünyası Kültür Atlası*, c. 1, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 1997, s. 307-311.

²³⁵ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 369.

sonra Sahib-abad mahallesinde büyük bir saray, Uzun Hasan Camii, büyük bir hasta hane ve Nasriye medresesi gibi eserler bina edilerek Tebriz'in imarına çalışılmıştır²³⁶.

1514'e doğru Tebriz'i ziyaret etmiş olan meçhul Venedikli tacir bile Uzun Hasan'ın saltanatının ihtişamından bahsetmektedir. Uzun Hasan, 11 Ağustos 1473 tarihinde Osmanlı Devleti ile yaptığı Otlukbeli Savaşı'ndan sağ kurtulup Tebriz'e dönmüştü. Daha sonraları Gürcülerle ve Memlûklular ile savaşlar yapan Uzun Hasan, 6 Ocak 1478 yılında Tebriz'de öldü ve inşa ettiği daha sonra da oğlu Yakup'a da türbe olarak kullanılan Nasriye medresesine gömüldü²³⁷.

Sultan Yakup son yıllarında imar faaliyetlerine girişmiş, şairler ve âlimler ile münasebetler kurmuştur. Zaten kendisi de Türk ve Fars dillerinin her ikisinde de kuvvetli bir şair idi²³⁸. Ak Koyunlulardan bilhassa Uzun Hasan ile oğlu Yakup Bey ilme, edebiyat ve sanata karşı büyük bir alaka göstermişlerdir. Sonradan Osmanlılara müverrih olan İdrisi Bitlisi ile Şıban Özbeklerinden Şaybak Han'ın Kazakistan Seferi tarihini yazan Fadlullah bin Ruzbehan İsfahani, önce Yakup Bey'in nezdinde münşi sıfatıyla çalışmışlardır. Uzun Hasan Tebriz'de Sahibabad Meydanı'nın kuzeyinde çok muhteşem bir cami yaptırmıştı. Bugün harabe halindedir. Yakup Bey H.888 (1483) yılında Tebriz'de *Heşt-Bihişt Sarayı*'nı yaptırmış ve bunda Timurlular tipinde harp sahneleri resmettirmiştir. Bugün bundan da eser kalmamıştır²³⁹.

Uzun Hasan'dan sonra tahta Halil Sultan geçti. Fakat onun saltanatı kısa sürdü. Yakup Bey, hükümdarlığı ele geçirince onu öldürdü. Sultan Yakup, Uzun Hasan'dan sonra Ak Koyunlu hanedanının en değerli hükümdarıdır. Şiraz'da ve İsfahan'da çıkan isyanları bastırması, Gürcüler üzerine de seferler yapmıştır. Sultan Yakup'un kendisi de şair, şair dostu ve iyi tabiatlı bir kimse idi. Babası gibi ilim adamlarını himaye ederdi. Tebriz, onun 12 yıllık saltanatı boyunca devrin şairlerinin toplandığı en önemli merkez olmuştu²⁴⁰.

Sultan Yakup 25 Aralık 1490'da vefat etti. Onun yerine oğlu Baysungur ve sonra ona karşı çıkarılan Hasan Bey'in torunu Rüstem Mirza (1491) ve onu takiben de

²³⁶ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 292.

²³⁷ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 117.

²³⁸ M. Halil Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 261.

²³⁹ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 368,369.

²⁴⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 118.

dayısı olan Osmanlı hükümdarı II. Bayezid'in yardımıyla Uğurlu Mehmet²⁴¹'in oğlu olup, boyunun ve kollarının kısalığı ve şişman olması sebebiyle *Göde* lâkabıyla meşhur olan Ahmet Bey, 1497'de Tebriz hükümetini elde ettilerse de saltanatlarını devam ettiremediler.

Sultan Yakup'tan sonra çocuklarının küçük olması ve diğer aile efradı arasında hükümeti bir elde toplayabilecek sözü geçen bir hükümdarın çıkmaması, dâhili mücadelelerle bu imparatorluğun sarsılmasına sebep olmuş ve nihayet Şah İsmail gibi Şiilik üzerine bir devlet meydana çıkaran genç ve kudretli bir şahsiyetin ortaya çıkması, parçalanmış olan Ak Koyunlu devletinin hayatına son vermiştir²⁴².

Ak Koyunlu hâkimiyetinden sonra Tebriz'de 16. yüzyılın başlarından itibaren Safevi hâkimiyeti başlayacak ve bölgede Türk-İran savaşları eksik olmayacaktır²⁴³.

3.3. TEBRİZ'DE NÜFUS VE SOSYAL HAYAT

Azerbaycan tarihi, aslında Türkmen tarihinden başka bir şey değildir. Yazar, “rüzgâr gibi uçan atlar üzerinde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı” birilerinden bahsediyor. Bu birileri Türkmenlerden başkaları değildi hiç şüphesiz. Osmanlı gibi cihanının en büyük imparatorluklarını kuranlar bunlardı²⁴⁴.

²⁴¹ Uğurlu Mehmed Uzun Hasan Bey'in en büyük oğlu olup, Şiraz valisi idi. Babasından sonra da Ak Koyunlu hükümdarı olmak istiyor ve yaş itibari ile de bunu tabii görüyordu. Fakat karşısında buna mani olmak isteyen Uzun Hasan Bey'in sevgili zevcesi, Halil ve Yakub Beylerin valideleri olan, Selçukşah Begüm vardı; Selçukşah Begüm, Uğurlu Mehmed'in aleyhinde devamlı surette konuşarak nihayet babasını ondan soğutmuş ve hayatını da tehlikeli bir duruma düşürmüştü. Bu durum karşısında kendisini artık güven içinde görmeyen Uğurlu Mehmed, 1474 yılında babasına isyan ederek Memluk Devleti'ne iltica etti ve onlardan yardım istedi. Daha sonra Memluk Devleti'nden aldığı yardım ile babasının kuvvetlerine karşı savaştıysa da yenilgiye uğrayarak kaçmak zorunda kaldı. Amacına ulaşamayan Uğurlu Mehmed, bu defa Osmanlılara sığındı. Fatih Sultan Mehmed kendisine sığınan Uğurlu Mehmed'i, kızı Gevherhan Sultan ile evlendirerek onu Sivas beyler beyliğine gönderdi. Bu izdivaçtan Göde Ahmed Bey doğdu. Uğurlu Mehmed Bey, Selçukşah Begüm'ün düzenlediği bir entrika sonucunda Erzincan'a gitti ve orada öldürüldü. Uğurlu Mehmed'in öldürüldüğünü Fatih Sultan Mehmed öğrenince, kızı ile beraber torunu Ahmed Bey'i de Erzincan'dan İstanbul'a getirtti. Ahmed Bey burada, önce Fatih Sultan Mehmed'in, daha sonra da dayısı II. Bayezid'in sarayında mükemmel bir Osmanlı terbiye ve eğitimi aldı. bk. Kazım Paydaş, “Ak Koyunlu Ahmet Bey ve Onun Osmanlı İdari Sistemini Ak Koyunlu Devleti'nde Uygulama Çabası”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırma Dergisi*, c. 23, Sayı 36, 2004, s. 206,207.

²⁴² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...*, s. 196,197.

²⁴³ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 112.

²⁴⁴ Ali Sinan Bilgili, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 21.

Kara Koyunluların XIV. yüzyılın birinci yarısında Moğollara tâbi olarak kışın Musul bölgesinde kışladığı, yazları da Van gölü kıyısındaki Erciş yöresinde geçirdiği bilinmektedir. Kara Koyunluların siyaset sahnesine çıkması İlhanlı tahtı için yapılan mücadeleler sırasında oldu²⁴⁵.

Ak Koyunlular çeşitli oymaklardan meydana gelmişlerdir. Moğol istilâsı üzerine Anadolu'ya gelen Türkmenlerden olup Diyarbakır'ın Ergani yöresine yerleştiler ve Artuklular'a bağlandılar. Tarih sahnesine çıkışları, 1340'ta Tur Ali Bey idaresinde Trabzon Rum İmparatorluğu'na yaptıkları akınlarla başlar²⁴⁶.

Timurlular ve ardından gelen Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu hâkimiyetleri döneminde Azerbaycan'daki Türkmen nüfusu, şiddetli bir şekilde arttı. Zira gerek Timur ve gerekse Koyunlular, Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ve hatta Orta Anadolu'da meskûn bazı aşiretlerin de göç etmesine sebep oldular. Öte yandan, en kalabalık kütlesi bilhassa Hoy ve Alıncak bölgesine yerleşen Ak Koyunlular, göçer hayat tarzını ilke haline getirerek bir konar-göçerlik ideoloji oluşturmuşlardı. Bu ideoloji, Oğuz töresi, Türklük, egemenlik ve özgürlük anlamı taşıyordu ki, bu da Türkmenleri cezp ediyordu. Diğer taraftan Kara Koyunluların, Timur ve Çağataylara karşı giriştikleri mücadele sırasında Türkmenleri etraflarında toplamaları ve tek elden sevk etmeleri, onların siyasi ve askeri üstünlüğünü perçinledi²⁴⁷.

Koyunlu ve Safevî anlayışı, konar-göçer hayat tarzına sahip Türkmenler için cazip şartlar sunuyordu. Bu yüzden de Türkmenler için hoş giden bir tercih olmuştur²⁴⁸.

Devletleşme sürecinde çok fazla mücadeleler atlatan devletlerden önce Kara Koyunlular Tebriz merkezli sonra Ak Koyunlular önce Diyarbakır sonrasında ise Tebriz merkezli devletlerini kurdular. İlhanlılar zamanında en parlak devrini yaşayan Tebriz, bu devletten sonra bir süre hâkimiyet mücadelelerine sahne olduğu için zarar görmüştü. Ancak devamında Kara Koyunluların ve Ak Koyunluların başkenti olması itibariyle XIV. ve XV. yüzyıllara tekrar eski ihtişamına kavuşmuştur. Ermeniler, Araplar ve

²⁴⁵ Faruk Sümer, "Kara Koyunlular", *İA*, s. 434.

²⁴⁶ Faruk Sümer, "Ak Koyunlular", *İA*, s. 270.

²⁴⁷ Ali Sinan Bilgili, *a.g.m.*, s. 22.

²⁴⁸ Aynı Makale, s. 24.

Farslıların yanında Tebriz nüfusunun büyük kısmını Azeri Türkleri oluşturmuştur. Ak Koyunlular ve Kara Koyunlular gerek Moğollardan kaçan halkı gerekse de bir daha dönmek üzere Anadolu'dan götördükleri Türkmenleri buraya yerleştirerek bölgede kalıcı Türk nüfusunun sayısını arttırmışlardır.

Bu dönemlerde şehir refah ve huzura kavuşmuştur. Özellikle İpek Yolu güzergâhında bulunması Tebriz için çok büyük bir avantaj ve gelir kapısı olmuştur. Halk çeşitli sanat dallarıyla ilgilenmiş, zanaatkârlıklar üzerine uzmanlaşmalar başlamıştır. Özellikle Tebriz'in ipeği, dokumaları diğer ülkeler tarafından çok fazla talep görmüştür. İki Türkmen devleti zamanında da hükümdarlar ticareti desteklemiş, sanata, bilime ve mimariye önem vermişlerdir. Şehrin bir sanat, kültür ve ticaret merkezi haline gelmesi için çalışmalar yapılmıştır. Tebriz'in yeşillikler içindeki konumu, hükümdarların yaşadığı essiz güzellikteki sarayları, halkın rahatlıkla kullanabildiği pazar yerleri, kervansaraylar, camiler, medreseler hakkındaki bilgilere ayrıntılı olarak bölgede bulunmuş olan Barbaro, Contarini gibi seyyahların ve tacirlerin eserlerinden ulaşmak mümkündür.

İslâm hâkimiyeti döneminde Tebriz oldukça gelişti. Şehrin çevresi surla çevrildi. Zirai ve ticari hayat gelişti. Bu dönemde Tebriz kumaşları çok ünlüydü. Tebriz şehri Türk-İslâm şehrinin fiziki temel unsurlarını bünyesinde barındırıyordu. Kale, şehristan ve rabad unsurları diğer Türk-İslâm şehirlerinde olduğu gibi Tebriz'de de vardı. Tabii bunlara en önemli unsur olarak Türk-İslâm şehirlerinin karakteristik yapısı olan Cuma Camisi de eklenmiştir. Bu üç kademe birbirini saran üç kuşaktan oluşuyordu. Ayrıca İslâmî dönem Türk şehirlerinin en uygun unsurlarından biri de mahalle idi. Türk mahalle mimarisinin temel unsurları Tebriz'de de uygulanmıştır. Mahalle kendi içinde bir hayat alanı olduğu için ihtiyaçlar da orada karşılanıyordu. Mahallenin vazgeçilmez unsurları cami, türbe veya tekke, bakkal, berber vs idi²⁴⁹.

Bunların dışında halk, hâkimiyeti altında buldukları devletlerin mücadeleleri sırasında zarar da görmüştür. Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular mezhepleri nedeniyle karşı karşıya gelmişlerdir. Kara Koyunlular Şii hatta Bâtini olduklarından dolayı gerek Memluklu Devleti ve gerek Ak Koyunlular ve diğer Sünni mezhebe mensup devletler bunların aleyhtarı idiler. Özellikle Ak Koyunlular ile mücadelelerinin sebeplerinden biri

²⁴⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

de bu mezhep farkı olmuştur²⁵⁰. Bu durumun, devletlerin yönetimindeki diğer yerlerde olduğu gibi Tebriz halkının da sosyal yaşamını olumsuz etkilediği muhakkaktır.

3.4. TEBRİZ'DE BİLİM, EDEBİYAT, SANAT VE ZANAATKÂRLIK

XIII. - XVII. yy'larda bilim, kültür ve sanat hakkında kaynaklarda geniş bilgilere rastlamak mümkün değildir. Biz konumuz gereği XIV. ve XV. yy'lar üzerinde durmaya çalışacağız.

Kara Koyunlu Cihanşah, Ak Koyunlu Uzun Hasan ve onun oğlu Yakup zamanında Tebriz, kitap sanatında ve mimarlıkta öncü bir merkez olmuştur²⁵¹.

XV. asırda Tebriz'de Hakiki, Hamidi, Habibi, Mağribi, Emir Hümayun, Şahidi, Derviş, Ensari Rumi, Lari, Mutii, Ehli Şirazi gibi isimlerle ya da mahlaslarla şairler şiirler yazmıştır. “*Hakiki*” mahlası ile Azerbaycan dilinde şiirler yazan Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın “*Divan*”ı vardır. Hasan Bey Rumlu'nun yazdığına göre Cihanşah zalim biriydi fakat şairlere hürmet gösterir ve kendisi de şiir yazardı²⁵².

Şiire ve musikiye bağlılığı olan Cihanşah'ın vefatı ile İran'da meydana gelen taç ve taht kavgaları fazla uzun sürmedi. Ak Koyunlu padişahı Uzun Hasan Bey'in Azerbaycan ve sonra da tüm İran ve Irak'a sahip olması fikir hayatına yeni bir can vermişti. Doğuda büyük bir devlet kuran Uzun Hasan Bey mükemmel bir idari ve askeri teşkilat oluşturduğu sırada, ülkesinde ilim ve fennin yayılmasına da çok önem verdiği için her tarafta medrese, imaret vesaire hayırlı müesseselerle Tebriz ve diğer şehirleri ihya etmekte; Irak, İran, Maveraünnehr ve Türkistan'ın âlim, şair ve ediplerini davet ile etrafında toplamakta idi²⁵³.

Uzun Hasan, ülkesinde bilim ve sanatın yayılması için çaba harcamakta, bu sebeple çeşitli medrese ve imaretler yaptırmakta, Tebriz ve diğer önemli şehirleri bayındır hale getirerek çevre ülkelerdeki âlim, şair ve edipleri de yanına davet etmekteydi. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın eserinde bahsettiğine göre; ünlü matematikçi ve

²⁵⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...* , s. 186.

²⁵¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 120.

²⁵² Seyidağa Onullahi, *a.g.e.* , s. 170,171.

²⁵³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.* , s. 224-227.

astroloji bilgini *Ali Kuşçu* bunlardan yalnızca birisiydi. *Ahlak-ı Celalî* olarak da bilinen *Levamiü'l-işrak fî mekarimi'l-ahlak* adlı eseri yazan ve Uzun Hasan'a sunan *Celalüddin Devvanî* de ondan büyük iltifat ve ihsan görmüştü. Aynı müellifin kaleme aldığı *Arzname* adlı eser Uzun Hasan Bey zamanındaki askeri durum hakkında bilgi vermektedir. Yine bu hükümdarın emriyle *Mehmed b. Mansûr* tarafından meydana getirilen ve metalürji bilimine ilişkin olarak ortaya konmuş ilk eserlerden sayılabilecek *Cevahirname* adlı yapıt, yirmiye yakın madenin oluşum şekilleri, özellik ve çeşitleri hakkında bilgi vermektedir. Ak Koyunlu Devleti tarihinin başlıca kaynaklarından olan *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı kroniğin yazarı *Mevlana Ebû Bekr-i Tihranî* onun hizmetinde yer almış, matematikçi *Mahmud Can*, alim ve edip *Mesîhüddin İsa Savci* de Uzun Hasan'ın devamlı ziyaretçisi olmuşlardır. Yine Hasan Bey zamanında *Kıran-ı Habeşî* adlı bir hikâyenin Farsçadan Türkçe'ye tercüme edildiği görülmektedir. Rivayete göre onun sadece kendi kütüphanesinde elli sekiz kişi görevliydi. Bu sayıya bakıldığında onun kitaplara ve bilgiye ne kadar önem verdiği ortaya çıkar. Musikiye de oldukça önem veren Uzun Hasan Bey, *ehl-i tarab* adı verilen ve doksan sekiz kişiden oluşan musiki heyetini sefere çıktığında dahi yanında götürürdü²⁵⁴.

Uzun Hasan'ın milli duyguları da kuvvetli idi. Bu nedenle öz diline de önem veriyordu. Kuran'ı Kerim'i Türkçeye çevirtmiş ve huzurunda okutmuştu²⁵⁵.

Uzun Hasan, dervişliğe olan bu meyli dolayısıyla, tasavvuf ricalini sarayında da görmek istemiştir. Onun sarayında görmek istediği mutasavvıflardan biri Nakşibendiyye tarikatına mensup olan zamanın meşhur şairi Molla Camî'dir (898 / 1492). 878 yılında, Hac dönüşü, Tebriz'e de uğrayan Molla Camî'yi karşılamak üzere, büyük emirlerinden Kadı Hasan, Ebu Bekir Tihrani, Derviş Kasım Şakadil ve başlıca memleket eşrafını göndermiş, büyük hürmet ve ikramlarla onu ağırlamıştır. Onunla sohbet etmiş ve ona kendi şanına yaraşır armağanlar vermiştir. Tebriz'de kalması için ısrarla ricada bulunmuş, ancak Camî Horasan'a gitmiştir.

Uzun Hasan'dan sonra oğlu Yakup da, Molla Camî'ye büyük bağlılık ve saygı göstermiştir. Camî de bunu karşılıksız bırakmamıştır. Divanında Sultan Yakub'a yazılmış türlü öğütler ve felsefi nasihatlerle dolu bir kaside bulunan Camî, bu sultanın

²⁵⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Beylikler...*, s. 225.

²⁵⁵ Kazım Paydaş, *a.g.m.*, s. 317.

genç yaşta ölümüne çok üzülmüş ve Silsiletü'z-Zeheb adlı mesnevisinde bu üzüntüsünü açıkça ifade etmiştir²⁵⁶.

Uzun Hasan ve Sultan Yakup döneminin meşhur mutasavvıflarından biri de Halvetiyye Tarikatı şeyhi Dede Ömer Rûşenî (892/1496)'dır. Ak Koyunlular döneminde halkın büyük saygı ve sevgisini kazanan mutasavvıflardan biri de Nakşibendiyye Tarikatı şeyhlerinden Baba Nimetullah Nahcivanî (920/1514)'dir²⁵⁷.

Sultan Yakup son yıllarında imar faaliyetlerine girişmiş, şairler ve âlimler ile münasebetler kurmuştur. Zaten kendisi de Türk ve Fars dillerinin her ikisinde de kuvvetli bir şair idi²⁵⁸.

Sultan Yakup zamanı, ülkenin nispeten huzura kavuşması sebebiyle bayındırlık faaliyetleri ve sanat etkinliklerinin arttığı, bunlar açısından en üretken sayılabilecek bir dönemdir. Yakup; şair, edip, musikişinas ve âlimleri himayesinden dolayı, kendisine birçok şiir ve kaside ithaf edilmiştir. Bu devrin önemli şahsiyetleri arasında *Necmeddin Mesud*, divan kâtipliği ve nişancılık görevinde bulunan, *Heşt-Bihişt* adlı ünlü eserin yazarı *İdris-i Bitlisî*, Tihranî'nin oğlu *Şah Mahmud*, yine ünlü bir eser olan *Tarih-i Âlem-ara-yı Emîni*'yi kaleme alan *Fazlullah Ruzbehan İsfehani* ve Uzun Hasan Devri'nde de adını andığımız *Devvanî*'yi sayabiliriz. Fazlullah Ruzbehan, yukarıda zikredilen eseri dışında *Bedi'ü'z-Zaman fî kıssati Hayy b. Yakzan* adlı ünlü hikâyesini de 1487'de yazarak Yakup Bey'e ithaf etmiştir. Bu müellifin babasının ise bu sultan için *Semeretü'l-Eşcar* isimli eseri kaleme aldığını bilmekteyiz. Celalüddin Devvani, Yakup Bey için *Risale-i Adalet* isimli eserini meydana getirmiştir. Yine aynı müellifin Halil Bey adına *Haşiye-i Kadîme* adlı kelim ilmine ilişkin bir eser yazdığı bilinmektedir²⁵⁹.

Azerbaycan Orta Çağ mimarlığı türlü gelişim yollarını gererek XV. yüzyıla doğru ilerleyip gelişerek altın devrini yaşamıştır. Bu, zamanın onayladığı mimarlık değerlerinin altyapısını kendisinde toplayan ülkenin kültür tarihinde parlak bir sayfadır. Siyasal-ekonomik durumun istikrar kazanması ve başkenti Bakü olan Azerbaycan'ın

²⁵⁶ Himmet Konur, "Ak Koyunlular Döneminde Tasavvuf", *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 814, 815.

²⁵⁷ Himmet Konur, *a.g.m.*, s. 815.

²⁵⁸ M. Halil Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 261.

²⁵⁹ Süleyman Memmedov, *a.g.m.*, s. 1546.

kuzeyinde Şirvanşahlar Devleti'nin kurulmasıyla, Azerbaycan'ın güneyinde Kara Koyunlu Devleti'nin (1410-1468), sonra da başkenti Tebriz olan Ak Koyunlu Devleti'nin (1468-1501) meydana gelmesiyle iki önde gelen Şirvan-Apşeron ve Tebriz mimarlık okullarının sonraki gelişim ve büyümesinin şartları oluşmuş oluyordu. Kendi zamanının (döneminin) sosyal-ekonomik ve mimarlık-sanat taleplerinin akışının gerektirdiği büyük, çok planlı anıtsal yapımcılığın çözümü süreçlerinde, XIII. yy. sonları ve XIV. yy. başlarında oluşan Tebriz mimarlık okulu çok sayıda usta ve uzmanlar ordusuna, onların haleflerine ve geniş "etkin dairesine" sahip olarak kendi özel stilini geliştirmiştir²⁶⁰.

Bu yüzyıllarda mimarlık sanatı da gelişme göstermiştir. Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın zamanında Gök Mescid, Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan zamanında Hasan Padişah Cami, yine Ak Koyunlu hükümdarı Sultan Yakup zamanında Heşt Bihişt Sarayı kaynaklardan anlaşıldığına göre dönemin mimari şaheserleridir. Bunların dışında yine medreseler, kütüphaneler, hamamlar, büyük pazarlar, kervansaraylar gibi mimari sanat eserleri de yaptırmışlardır.

Tebriz'de ressamlık sanatı da gelişmiştir. XI. asrın meşhur Tebrizli şairi Ebulkasım Aziz İbn Muhammed aynı zamanda devrinin tanınmış ressamı idi. Azerbaycan edebiyatının altın devri sayılan XII. asırda ressamlığın yanında minyatürler de şüphesiz gelişmiştir. Ressamlık sanatının yeni şekli Reşidü'd-Din'in *Camiü't Tevarih* adlı eserine çekilen minyatürlerle başlar²⁶¹.

Timur ve oğullarının yönetiminde bulunan Herat'ta, edipler, şairler ve ilim adamları korunup onlara büyük değer verilirdi. Herat ve Şiraz'da yapılan edebiyat, hat, cilt ve minyatür sanatı ile ortaya çıkan Herat ekolü, Doğu Anadolu, Irak ve Azerbaycan bölgesini idaresi altına almış olan Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu edebiyat ve sanatını etkilemiştir. Özellikle Kara Koyunlu Cihanşah, Pir Budak ve Ak Koyunlu Halil ile Yakub'un himayesinde gelişen nakış üslubu XV. yüzyıl sonlarında Ak Koyunlu himayesi altında yüksek bir özgünlük düzeyine ve gelişmiş bir duruma ulaşmış, Herat ekolü ile rekabet eder seviyeye gelmiştir. Bu döneme ait minyatürler arasında *Hamsa-i Nizami*, *Şahname-i Firdevsi*, *Hamsa-i Husrav Dahlavi* gibi dönemin önemli minyatür

²⁶⁰ Rayihe B. Amenzade, "XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevî Yapıların Özellikleri", *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 280.

²⁶¹ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 179.

eserleri Herat ve Şiraz ekolünden etkilenmiştir. Bunlardan 1464 yılında *Muhammed b. Muhammed al-Bakkal* tarafından kopya edilen minyatür eser *Şahname-i Firdevsi*, Şiraz-Türkmen üslubunun ilk örneğidir. Yine Pir Budak himayesinde çalışan *Abdülhay Neybasuri*'nin *Nizam-ı Hamse* adı altında başlattığı minyatür çalışması bu dönemin önemli eserleri arasındadır. Pir Budak döneminde yarım kalan bu eser, daha sonraları Ak Koyunlu Sultan Halil tarafından 1478 yılında tamamlattırılmıştır²⁶².

Herat ekolü Kara Koyunlu minyatür sanatı üzerinde oldukça etkili olurken, Şiraz ekolü altında yeni bir tarz oluşturulmuştur. Nitekim 1470 yılında sonra Ak Koyunlu Türkmenleri devrinde yaygınlaşan ve XVI. yüzyıl başlarına kadar devam eden belirli kalıplara bağlı bu sade üslubun çok sayıda örnekleri Şiraz'da Herat ekolü etkisi ile verilmiştir. Dolayısıyla, Ak Koyunlu devri minyatür sanatında Şiraz üslubunun Kara Koyunlular döneminde şekillenmeye başladığını söyleyebiliriz²⁶³.

XII.-XV. asırlarda tasvir sanat eserleri sadece kitap, halı, parça sanatında değil çeşitli binalarda, mescitlerde, hamamlarda, evlerde ve saraylarda da yer almıştır. Bunlar Muzafferiye, Heşt Bihişt Sarayı ve Uzun Hasan Cami'nde gerçekleştirilen nakkaşlık işler bunu kanıtlar. Heşt Bihişt Sarayı'nın tavanında güzel tasvirler yapılmıştır. Sarayın içindeki salonun duvarlarında altın, gümüş ve farklı malzemelerle Azerbaycan ile diğer ülkeler arasında yapılan savaşlar resmedilmiştir. Bu tasvirler içerisinde Türkiye'den Ak Koyunlu başkenti Tebriz'e Uzun Hasan'ın huzuruna gelmiş elçiler resmedilmiştir. Osmanlı elçilerinin istekleri ve Uzun Hasan'ın onlara verdiği cevaplar şekillerin yanında yazılmıştır. Saray salonunda tavanında Uzun Hasan müzalımları ile birlikte av sahnesi tasvir edilmiştir. Atlı mülazımlar yanlarında av köpekleri ve şahin kuşu, gergedan ve fil gibi birçok hayvanın tasvirleri yapılmıştır²⁶⁴. İsmi tespit edilemeyen Venedikli tacir seyahatnamesinde bunlar anlatılmaktadır²⁶⁵.

²⁶² Ayşe Atıcı Arayancan, "Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat", *Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks* /; Vol. 1, No:1, 2009,s. 240,241.

²⁶³ Aynı Makale, s. 241.

²⁶⁴ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 180.

²⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bk., Tufan Gündüz, *Seyahatlerin Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*.

Heşt Bihişt Sarayı'nda heykel anıtlarına da rastlanırdı. Sarayın çatısının her köşesinde konulmuş oluklar tunçtan ejderha heykeli (başı) şeklinde dökülmüştü. Bu oluklar o kadar büyüktü ki her birinden bir top dökülebilirdi²⁶⁶.

Kara Koyunlu döneminde çini sanatının en iyi örnekleri Cihanşah dönemine ait Tebriz'deki Gök Mescit olmuştur. Mescidin içi ve dış kapısı mavi firuze renkli çiçekli çiniler ile bezenmiştir. Mavi çiniler altın sarısı çiçek figürleri ile bezenmiştir. Aynı zamanda çinicilik sanatında çeşitlilik görülen en önemli yapıtlardandır²⁶⁷.

Tebriz'de hattatlık da gelişmiştir. XIII.-XVII. asırlarda Tebriz hattatlık ve musiki kültürünün merkezi olmuştur²⁶⁸.

Feodalizmin inkişafından sonra Tebriz zanaatkârlık ve ticaret merkezine çevrilmişti. Devrin kaynaklarında Tebriz'in iktisadi vaziyetini tetkik etmek için elde olan materyallerin tahlili gösterir ki, XIII.-XV. asırlarda Tebriz zanaatkârlık ve ticaret sahasında Azerbaycan şehirleri içerisinde en görkemli yerleri tutuyordu. Tebriz'de orta çağlarda malum olan zanaatkârlık üretiminin tüm alanları ortaya çıkmıştır. XIII. yy'ın ilk çeyreğinde yazılmış "*Acaib-ed-dünya*" eserinin müellifi şöyle yazmıştır: "*Öyle bir sanat alanı yoktur ki, Tebriz'de olmamış olsun.*" Şehir halkının çoğunluğu zanaatkâr idi. Şehir hayatının yükselişi, beraberinde zanaatkârlık üretiminin ayrı ayrı sahaları üzerine uzmanlaşma getirdi²⁶⁹.

Azerbaycan'ın diğer şehirlerine özgü olduğu gibi Tebriz'de de zanaatkârlık üretiminde dokuyuculuk alanı son derece gelişmişti. Boyacılık, eğirmecilik ve dokumacılık için iş yerleri vardı. Halı dokumacılığı Tebriz zanaatkârlığında önemli yer tutuyordu. Yine çeşit çeşit ipek, yün ve pamuk parçaları da dokunurdu. Orada dokunmuş tafta, iyi kalitede ipek parçalar, yıldızlı hatayı, halı, atlas, kürk parçaları doğu ve batı ülkelerine gönderilirdi. Dokunan parçalar iki ve üç renkte idi²⁷⁰.

Tebriz'de birçok silah üretim yeri de vardı. Bunların bir kısmı güçlü feodallere aitken bir kısmı da zanaatkârlara mahsus idi. Bu devirde seyyar zanaatkârlar da vardı.

²⁶⁶ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 181.

²⁶⁷ Ayşe Atıcı Arayancan, *a.g.m.*, s. 249.

²⁶⁸ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 186.

²⁶⁹ Aynı Eser, s. 41.

²⁷⁰ Aynı Yer.

Onlar talep edilen silah ve dövüş araç gereçlerini hazırlarlardı. Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 23 binlik ordusunda terzi ve ayakkabı tamircileri, demirciler, ok, yay, kılıç yapan zanaatkârlar da vardı.

Tebriz'de her bir zanaatta çalışanlar vardı. Burada kuyumcular, nalburlar, ayakkabı tamircileri, marangozlar, kalaycılar, ahşap doğramacılar, demirciler, terziler, boyacılar, çeşit çeşit ev eşyaları yapanlar, vb zanaatkârlar çalışıyordu. Kaynaklarda her bir zanaat üzerine isimlendirilen pazarların adlarına rastlanır. İbn Battuta bu konuda şöyle der; *“Benim dünyanın bütünü şehirlerinde gördüğüm pazarlardan en güzeli Tebriz pazarı idi. Bu pazarda esnaf ve zanaatkârların hususi yerleri vardı”*²⁷¹.

Bu dönemlerde Tebriz'de zanaatkârlık hayli gelişme göstermiştir. Burada üretilen mallar sadece Azerbaycan ve İran'da değil Yakın ve Orta Doğu'da, Orta Asya'da ve Avrupa ülkelerinde de şöhret kazanmıştır.

3.5. TEBRİZ'DE TİCARET

Tebriz'in doğu ile batı ticaret merkezlerini birbirine bağlayan İpek Yolu üzerinde yer alması şehre büyük önem kazandırmıştır.

XIV. yy'ın ilk zamanlarında Tebriz Azerbaycan'ın şehirleri ve diğer ülkelerle dört taraftan ticaret kervan yolu ile birleşirdi. Tebriz uluslar arası dünya ticaretinin geçit kapısı olmakla beraber, aynı zamanda kendisi de bu ticarete faal bir şekilde yer alırdı.

Bu dönemde ticarete ve tacirlere büyük önem verilirdi. Örneğin; Ermeni bir tacir, kuyumcu dükkânı önünde bir Müslüman tarafından öldürüldüğü zaman devrin hükümdarı Uzun Hasan, sadece bu kişiyi öldürtmekle kalmayıp tüm Tebriz halkının kılıçtan geçirilmesi için emir vermişti. Uzun Hasan'ın adamları 3-4 saat şehri yağma ettikten sonra bazı güçlü kişilerin isteği ile yağmayı durdurup şehir halkı üzerine altınla ödemek şartıyla çok miktarda ilave vergi koydu²⁷².

İlhanlılar ve Celayirliler zamanında Tebriz'de ticaret iyice gelişmiştir. Ancak 1385'te Timur'un ordusunun Tebriz'i talan etmesi, 1386'da Toktamış Han'ın iki kez

²⁷¹ Aynı Eser, s. 44, 45.

²⁷² Aynı Eser, s. 51,52.

üst üste şehre hücumu, Kara Koyunluların şehri yağmalaması halkı biktirmiştir. 1403'te Tebriz'deki durumdan bahseden Clavijo, burada her türlü ipek, pamuk, tafta, mücevherat, çeşitli kap kaçak satıldığını belirtmekle beraber Tebriz ile Sultaniye'yi karşılaştırarak, *“Ticaret açısından Sultaniye Tebriz'e nispetle daha önemlidir. Fakat insan sayısına bakıldığında Tebriz Sultaniye'den üstündür.”* demiştir²⁷³.

XV. asrın birinci yarısında, özellikle Kara Koyunlu Cihanşah'ın hakimiyeti devrinde ticarete nispeten canlanma göze çarpıyor. Abdürrezzak Semerkandî²⁷⁴, Cihanşah devrinde Azerbaycan'ın abatlaştığını, Tebriz'in ise çok sayıda insana sahip olduğunu bildirir. Cihanşah iç ve dış ticaretin gelişmesine özel çaba gösterirdi. Öyle ki, onun hâkimiyeti döneminde Bursa'dan Tebriz'e mal getirmiş Ahmed İbn Musa Tebriz'de vefat eder. Devlet memurları onun yanında getirdiği ipeği benimserler. Bunun hakkında Osmanlı Hükümdarı Cihanşah'a mektup yazarak vefat edenin mallarını onun oğlu, hem de varisi Bursalı Şeyh Muhammed'e geri gönderilmesini talep eder. Tebriz tacirlerinin reisi bunun hakkında araştırma yapar ve Cihanşah'ın emriyle mal geri gönderilir²⁷⁵.

Ak Koyunlular zamanında şairlere, âlimlere, sanata ve mimariye büyük önem verildiği gibi ticarete de dikkat edilmiş ve ticaretin gelişmesi için birçok düzenleme yapılmıştır. Mesela, Uzun Hasan Bey ülkesindeki ticaretin gelişmesini sağlamak için, ülkesinin her yerinde ticaret vergisi olan damgayı 20 dirhemden bir dirheme indirmişti. Çünkü çok yüksek olan bu ticari vergi, ticaretin gelişmesine engel olmaktaydı. Ayrıca Uzun Hasan Bey'in, Rakka civarından gelip geçen tüccar kabilelerine rahat vermeyerek mallarını yağmalayan Neşib, Uneyn, Rebfa gibi Arap aşiretlerini şiddetle tedip ederek tüccara emniyet vermiş olması, Ak Koyunlu hükümdarının ticarete vermiş olduğu önemin bir göstergesidir. Ak Koyunlu devleti ulemasından Devvani, hükümdara uzak yerlerden gelen tüccarları korumasını öğütlemetedir. Hükümdar böyle yaptığı zaman

²⁷³ Aynı Eser, s. 61.

²⁷⁴ Timurlular devrinde yaşayan İranlı tarihçi ve münşi. Abdürrezzâk es-Semerkandî, âlim ve şair, edebî zevk sahibi bir münşidir. Meşhur tarihinin muhteva ve üslûbu bu hususu açıkça göstermektedir. 1304-1470 yılları arasında İran, Horasan ve Hindistan'da meydana gelen olayları anlatan Matlau's-sadeyn ve mecmau'l-bahreyn ile er-Risâletü'l-Adudiyye'ye yazdığı küçük şerhten başka, Herat ve civarının tarihi hakkında bir eser kaleme aldığı kendisi söylemektedir. Orhan Bilgin, “Abdürrezzâk es-Semerkandî”, *İA*, c. I, TDV, s. 299,300.

²⁷⁵ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 62.

ismi iyilikle anılacak, insanların sevgisini kazanacak ve böylece tüccarların merci durumuna gelecek, bunun sonucunda da ülkesinin refah seviyesi yükselecekti²⁷⁶.

XV. asrın ikinci yarısında özellikle Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın hâkimiyet devrinde Azerbaycan'la Avrupa, özellikle Venedik arasında oluşmuş ekonomik ve siyasi ilişkiler Tebriz'in iç ve dış ticaretinin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu devirde ticaretin gelişmesinde aşağıdaki faktörler esas rol oynamıştır:

1) Uzun Hasan kendisine kadar mevcut olan vergi ve mükellefiyetlerin ağırlığını anladı. O, ülkedeki yönetim bozukluğunu ortadan kaldırmak amacıyla ve feodal ayanların çıkarlarını dikkate alarak vergi ve mükellefiyetleri kurallaştırmak için kanunname yaptı. Bu *Sultan Hasan Kanunnamesi* olarak adlandırıldı. 1470 ve 1477 yıllarında verilmiş aynı kanunnamede toplanılan vergilerin miktarı yeniden tespit edildi. Sultan Hasan Kanunnamesi XVI. asrın birinci yarısına kadar, yani 1557 yılında I. Şah Tahmasp tarafından yeni kanunname verilene kadar varlığını sürdürmüştür. Bu yenilik geçici de olsa, vergi sistemini düzene soktu.

2) Uzun Hasan Avrupa devletleri ile dostluk antlaşmaları yapmaya çok merak ederdi. Venedik ile daha da yakınlaştı ve Pontus Devleti'nin imparatoru David Komnenos'un yeğeni Katerina Despina ile evlenmesi bu işi daha da kolaylaştırdı²⁷⁷.

XV. yüzyılın sonunda Ak Koyunlu Devleti'nin hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478), özellikle Venedikliler başta olmak üzere İtalyanlarla bu bölgede yakın bir ilişki içerisindeydi. Uzun Hasan'ın son Trabzon İmparatoru David'in damadı olması bu ilişkiyi daha da anlamlı bir hale getirdi. Uzun Hasan David'in askeri yardımıyla topraklarını genişletti. Kara Koyunlu Devleti'ni ortadan kaldıran (1467) Uzun Hasan, başkenti Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıttırdı. Tebriz ve Trabzon hükümdarlarının ona karşı dostane tavrının Trabzon-Tebriz yolunun olağan bir şekilde işlevini yerine getirebileceğine neden olması doğaldır²⁷⁸.

²⁷⁶ Kazım Paydaş, "Ak Koyunlular Döneminde Ticaret", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırma Dergisi*, c. 23, Sayı 36, 2004, s. 214,215.

²⁷⁷ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 62,63.

²⁷⁸ Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 672.

3) XV. asrın ikinci yarısında nispeten savaşların az olması Tebriz'in ekonomik hayatının gelişmesine imkân sağladı. Sonuçta sanatkârlık ve ticaret gelişti²⁷⁹.

1474'te Tebriz'de bulunan Contarini'nin yazdığına göre; Tebriz'de erzak malları çoktur ama aşırı pahalıdır. Birçok pazar vardır. Halep'e çok miktarda ipek ve her tür mal götüren kervanların geçit yoludur.

İpek ve kumaşın Ak Koyunlu pazarlarında en önemli ticari ürünleri oluşturduğu görülmektedir. Özellikle XV. asırda Avrupa'da ipekli sanayi büyük bir gelişme göstermiş ve İran'ın makbul ipekleri Bursa'da her zamandan daha fazla aranır olmuştur. Tebriz-Bursa kervan yolu, biri kuzeyden Bolu Kastamonu, diğeri güneyden Ankara-Çorum üzerinden iki istikamet takip ettikten sonra, Amasya-Tokat-Erzincan-Erzurum ve Aras vadisi üzerinden Tebriz'e kavuşuyordu. Ergani Kanunnamesi'nden anlaşıldığına göre, şehirde ipek ticaretinin yapıldığı ve şehir üzerinden Anadolu, Halep, Şam ve Mısır mensucatının (dokumalar) geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı şehirlerinden Frenk kumaşı, çatma ve yabani bürülce gibi malların da geçirilmiş olduğu görülmektedir. Ergani'nin ticari yollar üzerindeki konumundan dolayı, şehir üzerinden yukarıda sayılan mallar dışında şeker gibi ticari ürünler de geçirilmekteydi. Şehir pazarında ise pamuk, sabun ve kına satılmakta idi. Ergani halkı, bağlarından elde ettikleri üzümünden şarap üretip satarak gelir elde etmekteydiler²⁸⁰.

Sultan Yakup'un ölümü ile taht mücadeleleri arttı. Sonuçta Azerbaycan'da 10 yılda 8 hükümdar değişti. Bu mücadelelerin esas merkezi Tebriz idi. Muharebeler sonucunda halk zarar görmüştü. 1488, 1489 yıllarında Tebriz'de iki defa veba hastalığı yayıldı, çok sayıda insan öldü. Kazvini, Ak Koyunlu hükümdarı Mirza devrindeki zulüm ve veba salgını neticesinde hayli insanın ölmesi, ahalinin yoksullaşması ve bir kısmının ise vatanını terk etmek mecburiyetinde kalması hakkında bilgiler verir²⁸¹.

Sonuçta İlhanlıların zayıflamasıyla bölgede çıkan çatışmalar şehrin iktisadi ve yönetim hayatını tamamen zayıflatmıştır. Tebriz XIV. asrın ilk çeyreğindeki durumuna XV. asrın sonuna doğru ancak gelebilmiştir. Buna rağmen XV. asırda Tebriz'in iktisadi

²⁷⁹ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 63.

²⁸⁰ Kazım Paydaş, *a.g.m.*, s. 214,215.

²⁸¹ Seyidağa Onullahi, *a.g.e.*, s. 63.

hayatında nispeten canlanma meydana gelse de asrın sonlarında şehir bir zayıflama dönemi geçirmiştir.

3.6. TEBRİZ'DE MİMARİ

Tebriz'de meydana gelen şiddetli depremler, harpler ve Şii-Sünni çekişmesi neticesinde şehirde bulunan çok sayıda mimari yapı yok olmuş veya zarar görmüştür. Tebriz şehrinin gelişme safhaları hakkında gerek tarihi kaynaklara gerek kalıntıları hâlâ mevcut olan eski binalara ve yeni belgelere dayanarak bazı fikirler edinmek mümkündür.

13.-14.yüzyıllarda Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir sahayı hâkimiyetleri altına almış olan İlhanlılar, Tebriz'i merkez yapmışlar; yeni pazarlar, camiler, hamamlar, surlar gibi pek çok yapı inşa etmişlerdir. Tebriz şehrinde ve etrafında yaptırdıkları tarihi binalar, su tesisatı, yeraltı kanalları (selden korunmak için), büyük su barajı, camiler ve kaleler ile İlhanlılar deyim yerindeyse Tebriz şehrinin adeta süslemişlerdir. Tebriz'in eski abideleri bu devre aittir. İlhanlılar, kendilerini anıt türbelerin inşasına adayarak eski İranlı mimari biçimleri Tebriz, Sultaniye ve Varamin anıtları için uyarlamışlardı.

Bugün şehrin içerisinde bir parkın zemininden 26 m yükselen muhteşem tuğla bina, Ark-ı Ali Şah (Ali Sah Kalesi) veya daha eski kimliğiyle Mescid-i Ali Şah (1313–1322) İlhanlılar zamandan kalmadır. 1322 tarihinden önce cami olarak kullanılan bu kale, yalınlığı, büyüklüğü ve tuğla işçiliğindeki ustalığıyla dikkatleri çekmektedir. Taceddin Ali Şah tarafından yaptırılan bu binanın eni 30 metre, yüksekliği 26 metre ve duvarlarının eni 10 metredir²⁸².

1392'de Timur istilasından sonra eyalet merkezi olan Tebriz, kısa zamanda yeniden eski enginliğine kavuşmuş, tekrar devlet merkezi haline getirilmiştir. Medrese, kütüphane ve başka bölümleriyle birlikte İmarât-i Muzafferiyye diye anılan Gök Mescit (Cihan Sah Cami) bu devre aittir²⁸³.

²⁸² Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 31.

²⁸³ C. R. Gürsoy, "Tebriz", *TA*, s. 17.

Tebriz’de meydana gelen şiddetli depremler, harpler ve Şii-Sünni çekişmesi neticesinde şehirde bulunan çok sayıda mimari yapı yok olmuş veya zarar görmüştür. Sağlam olarak veya harabe halinde zamanımıza kadar kalan ve mahiyetleri az çok tespit edilen eserlerin başlıcaları Şanb-i Gazan ve Rub Raşidi mahallelerinin kalıntıları, suyolları, Vezir Taceddin Ali Şah Cami, Devlet Hâne ve Gök Mescit’tir²⁸⁴.

Tebriz’de Gazan Han’ın 12 cepheli türbesinin kalıntıları da vardır. Ayrıca İldenizliler yani Azerbaycan Atabekleri devrinde Atabeg Özbek de Tebriz’de büyük masraflarla güzel bir köşk yaptırmıştı. Bu köşkü İbn-i Esir’in ifadesine göre Celaleddin Harzemşah da Tebriz’i alınca görmüş ve köşkü, önündeki mükemmel bahçeleri, manzarayı seyretmişti²⁸⁵.

Tebriz’in kapılarından birinin Efrasyab’ın başı defnedilmiş olması sebebinden “*Darvaza-i sar*” ismini aldığı da söylenmektedir²⁸⁶. Yine son Fars Atabegi Abes’in (vefatı 1286) istirahatgâhı da Tebriz’dedir²⁸⁷.

Tebriz, Safeviler zamanında da bir süre devlet merkezi olmuş fakat daha sonra Türk akınlarından uzakta bulunan Kazvin başkent yapılmıştır. 18.yüzyılda Kaçarlar zamanında Tebriz’e büyük önem verilmiş, İran’da ilk matbaa burada kurulmuş, Fetihname ve Gülistan gibi eserler basılmıştır. Rus saldırılarına karşı kullanılmak üzere askeri malzeme imal eden tesisler, top dökümevleri ve cephanelikler meydana getirilmiş ve bunlar dolaylı olarak şehrin gelişmesinde rol oynamıştır. İçinde ayrı ayrı dükkânları ve is yerleri olan kervansaraylar, büyük binalar ve camiler yapılmış, geniş meydanlar ve caddeler açılmıştır. İpekli, pamuklu kumaş, ham ipek, kap kaçak, mücevherat, kadın süs eşyası, kokulu ve yağlı maddeler vb. ticareti gelişmiştir²⁸⁸.

Tebriz’deki mimari yapıların en önemlilerinden biri de Sultan Celayir tarafından yaptırılmış, 20.000 odalı muhteşem saraydır. Fakat bugün Devlethane veya Hane-ikbal diye anılan bir kısmı ayaktaadır. Tebriz’de bulunduğu burayı gören İspanyol elçi Clavijo bu saray hakkında şunları söylemektedir:

²⁸⁴ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 30.

²⁸⁵ Aynı Eser, s. 30,31.

²⁸⁶ Z. Velidi Togan, “Azerbaycan”, *İA*, c. 2, MEB, s. 97.

²⁸⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev: Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1987, s. 197.

²⁸⁸ C. R. Gürsoy, “Tebriz”, *TA*, s. 17.

“ Biz bu binalar içinde bilhassa birini ziyaret ettik. Burası çok muhteşem bir saraydı. Saray duvarlarla çevrilmiş ve mükemmel bir surette inşa olunmuştu. Sarayda 20.000 oda ve daire vardı. Bize anlatıldığına göre bu saray Sultan Celayir tarafından yaptırılmıştı. Ahmet Celayir, saltanatının ilk senelerinde burasını, Mısır’dan gelen vergileri muhafaza için inşa etmiş ve buraya “Devlethane” adını vermişti. Bu muazzam sarayın büyük bir kısmı henüz eski vaziyetini muhafaza etmektedir. Tebriz’in buna benzeyen başka binaları Timur’un en büyük oğlu Miran Sah’ın emriyle yıkılmıştır²⁸⁹. ”

Son olarak Tebriz’in bugünkü imar yapısı hakkında bilgi verecek olursak, 1926 yılında devlet yönetimi Pehlevi Hanedanına geçince şehrin gelişmesinde bir duraklama olmuştur. Bunun sebebi Kaçar devrinde olduğu gibi veliahdın artık bu şehirde oturmamasıdır. İlgi azaldığından bir kısım tüccarların Tahran’a göçmesi şehir ekonomisine büyük bir darbe indirmiştir. Ancak Rıza Şah-ı Kebir emriyle bütün ülkede imar planları uygulanmaya başlanınca Tebriz’de yeni birkaç cadde açılmış, bazı devlet binaları yapılmış ve bu suretle şehrin çehresi kısmen değişmiştir. 1963’ten itibaren Tebriz, İran’ın büyük endüstri merkezlerinden biri haline gelmeye başlamıştır. “Ak Devrim” zamanında yeni imar faaliyetlerine girişilmiş, yeni caddeler açılmış; o zaman için yalnız İran’ın değil aynı zamanda Orta Doğu’nun en büyük ve en donanımlı istasyon binası Tebriz’de inşa edilmiş ve yeni yapılan demir yollarıyla Türkiye üzerinden Avrupa’ya, Orta Doğu şehirlerine ve Tahran’a bağlantı sağlanmıştır. Şehirle istasyon arasındaki geniş arazi sanayi tesislerine ayrılmış ve böylece Tebriz etrafa yayılmıştır. Ayrıca bugün Tebriz’de her türlü meyvenin yetiştiği bahçeler (Bağat-ı Mahalle, Bağmişe, Maralan), Kapalıçarşı, devlet daireleri, Tebriz Arkeoloji Müzesi, Tebriz Üniversitesi (tüm bölümleri tek yerleşke içindedir), Şah Gölü (şehrin en önemli dinlenme ve eğlence yeri), Şairler Mezarlığı (Dünya’da tek), askerî garnizon, öğretim merkezi, havaalanı, radyo ve televizyon tesisleri bulunmaktadır²⁹⁰.

Bu genel bakıştan sonra konumuza döndüğümüzde şehrin Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu devletlerinin hâkimiyetinde bulunduğu süreçte, bu iki devletin burada yaptı

²⁸⁹ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, (Çev: Ö.R. Doğrul), Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1975, s.89.

²⁹⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 39,40.

eserlere baktığımızda Gök Mescid, Uzun Hasan Cami, medreseler, saraylar, hamamlar gibi birçok göz alıcı eserle karşılaşmak mümkün.

3.6.1. Gök Mescid (Cihanşah Cami)

Kara Koyunluların dini mimarî alanında günümüze ulaşan en önemli eseri Tebriz Gök Mescid'tir. Bu yapıya Cihan Şah döneminde başlanmıştır. Ancak yapı Ak Koyunlu Sultan Yakup döneminde tamamlandığından inşa kitabesi Sultan Yakup'a işaret etmektedir²⁹¹.

1392'de Timur istilasından sonra eyalet merkezi olan Tebriz, kısa zamanda yeniden eski enginliğine kavuşmuş, tekrar devlet merkezi haline getirilmiştir. Medrese, kütüphane ve başka bölümleriyle birlikte *İmarât-i Muzafferiyye* diye anılan Gök Mescit (Cihanşah Cami) bu devre aittir.

Gök Mescit (veya Mescid-i Kebud, 1465–66) çinileriyle ünlüdür ve Tebriz'deki en önemli tarihsel kalıntılardandır. Yapı, Tebriz'in Hıyaban denilen doğu kapısında yer almaktadır. Zamanında son derece zarif ve güzel bir bina olan Gök Mescit'ten günümüzde sadece kalıntılar vardır. Bu yapı 15.yy da bölgede hâkimiyet süren Türkmen Kara Koyunlu hükümdarlarından Cihanşah (1437–1467) zamanına aittir. Caminin en ilginç yapısal özelliği kubbeli avlunun kemerli yapısıdır. Çapı 16.75 m olan büyük kubbe, sekiz büyük kolondan gelen eşit açıklıkta sekiz büyük kemerle desteklenmekteydi. Onu süsleyen çinilerinin renginden dolayı yapıya Gök Mescit denilmektedir. Çinicilik sanatındaki çeşitlilik ve inceliği, renklerin uyumu onun "*İslâm Firuzesi*" şeklinde tanınmasına sebep olmuştur. Bu eser, cami, medrese, kütüphane v.s. müstemilatı ile birlikte *Muzafferiye İmareti* adını taşıyordu²⁹². (bk. EK-11, EK-12, EK-13)

²⁹¹ Belkıs Doğan - Aziz Doğanay, "Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Devletlerinde Mimari ve Sanat Üslûbu Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, Sayı 1, 2017, s. 655.

²⁹² Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 32.

Camiye bitişik olarak son derecede güzel ve yüksek bir kümbet yapmışlardır. Becerikli mühendisler ve dikkatli nakkaşlar, o kümbeti görülmemiş resimler ve altınla süsleyip donatmışlar ve çok miktarda emlak vakfetmişlerdir²⁹³. (bk. EK-14)

Gök Mescit, Tebriz’de meydana gelen depremlerden oldukça etkilenmiş ve zarar görmüştür. Cihan Şah’ın ayrıca Tebriz’deki hayratına ait vakfiyeleri ve Tebriz’de yine bazı kitabeleri de mevcuttur²⁹⁴.

Gök Cami, Humeyni Caddesi kuzeyinde bulunan Sedr Sokağı karşısındadır. Caminin batıdaki niş üzerinde başlayan giriş kapısının üzerinden geçen ve doğudaki niş üzerinden biten 60 cm. kalınlığında çini bir kitabesi vardır. Ayrıca doğu cephenin kuzey yüzeyinde bir mimar kitabesi de yer alır²⁹⁵.

“El sultan elazem, elmuta elhakan el alim ellazım (Leletibaa) ebulmuzafferin Şah Yusuf Navyan refiiallah elaliyul ala bedevamı helafete levaettin ela fazete mirase mebaniulmülk ve deam kubab elhakulmubin amin.”

Mimar kitabesi; “Elsalat ela nebiye Muhammed ve aleteyyibin. . . İmaretel mubarekete elmuzafferin fiy rabii rebiul evvel min senete sebiyin ve sema nimaate ekul elibad Nimmetullah İbn Muhammedul Bevvab²⁹⁶.”

Kitabelerden anlaşıldığına göre, cami H/870/1465 tarihinde Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah zamanında kızı *Saliha* tarafından yaptırılmıştır. Mimarı Nimetullah İbn-i Muhammed Bevvab-e Hoşnevis’dir²⁹⁷.

Plan ve kesit olarak yapı, büyüklü ve küçüklü iki bölümden (mescit ve türbeden) oluşmaktadır. Güneyde yer alan birinci bölüm; ortası kare planlı, üzeri kubbeyle örtülüdür. Kubbeye sivri tromplarla geçilir. Kare bölüm dört yönde eyvanımsı nişlerle genişletilmiştir. Bu nişlerden güneydeki diğerlerinden daha büyük ve zemini 40-50 cm. kadar yüksektir. Yüksek zeminli bölümün doğu ve batı köşeleri pahlanmıştır. Bu

²⁹³ Hasan-ı Rumlu, *Ahsen’üt Tevarih*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2006, s. 448.

²⁹⁴ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* , s. 33.

²⁹⁵ Kader Polat, *a.g.t.* , s. 120.

²⁹⁶ Aynı Tez, 120,121.

²⁹⁷ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı II*, MEB, İstanbul 1973, s. 189.

bölümün alt kısmındaki doğu köşeden girilen esas mezar odası yer alır. Üst kısmındaki lahitler kaldırılmıştır.

A mekânını çevreleyen nişlerin üzerleri (Güneydeki mezar nişi hariç) sivri beşik tonozlarla örtülüdür. Güneydeki mezar nişin üzer, ise sivri tonoz ve üçgenlerle örtülüdür. A mekânın kuzey cephesi hariç diğer cephelerinde nişler üzerinde açılmış birer pencere yer alır. Kuzeydeki nişin doğu ve batı yanlarından B mekânına geçiş koridoru vardır. A mekânının kuzeyinde yer alan B mekân; kare planlı üzeri kubbe ile örtülüdür. Kubbeye sivri tromplarla geçilir. Kubbe dört cephedeki dikdörtgen ikişer ayak üzerine oturur. B Mekânı iki katlıdır. İkinci katına köşelerdeki ayak ve duvara içerisine açılmış merdivenler ile çıkılır. Üst kat alt mekânı aynen tekrar eder. Bu mekânın (B Mekânın) etrafını U şeklinde bir galeri çevirmektedir. Bu galeriler doğu ve batı yönde dörder, kuzeyde ise üç bölümlüdür. Taç kapının iki yanında doğu ve batı duvarına açılmış iki yuvarlak niş yer alır²⁹⁸.

Dış görünüş olarak mescit, güney-kuzey doğrultusunda büyüklü küçüklü iki bölümden oluşmaktadır. Her iki bölümün üzerinde kubbe örter. Kuzeydeki büyük bölümün kubbesi sivridir. Kubbe sekizgen kasnak üzerine oturur. Küçük bölümün kubbesi ise kademeli bir biçim gösterir ve yuvarlaktır. Doğru ve batı köşesi pahlanmıştır. Her iki yapının doğu ve batı cepheleri simetriktir. Büyük mekânın doğu batı cephelerinde dört, küçük mekânın doğu ve batısında birer sivri kemer şeklinde penceresi vardır. En gösterişli cephe kuzey cephesidir. Giriş cephesinin ekseninde sivri kemer alınlıklı kuzeye doğru taşmış eyvanımsı bir görünüş hâkimdir. Bu cephenin her iki köşesinde (kuzey, doğu ve kuzey batı) köşesinde yuvarlak payende kuleleri görünür. Eskiden caminin batısında da bir haziresi vardır²⁹⁹.

Bugünkü durumu ise, taç kapı ile ayak ve duvarlarındaki çinileri yer yer dökülmüştür. Üst örtü yapıda orijinal olarak yalnız, taç kapı, temeller ve ayaklar kalmıştır. Mescit ibadete kapalıdır. Bazı kültür ve şiir toplantıları hükümet tarafından Gök Cami’de yapılmaktadır. Yerli ve yabancı turistlerin gezmeleri için izin belgesi gereklidir. 1991 den beri yapının dış izolasyonu ile çevre düzenlemesi yapılmaktadır³⁰⁰.

²⁹⁸ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 108-109.

²⁹⁹ Aynı Tez, s. 121,122.

³⁰⁰ Aynı Tez, s. 122.

3.6.2. Uzun Hasan Cami (Hasan Padişah Cami)

Ak Koyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın (1466–1478) yaptırdığı Hasan Padişah mescidinin yazılarını dönemin ünlü hattatı Yakut-ı Mustasimi yazmıştı. Evliya Çelebi'nin övgüyle söz ettiği yapı necef taşları ile süslüydü. Mihrabın yanlarında kehribara benzeyen siyah taştan iki sütun bulunuyordu. Ayrıca caminin sağında ve solunda islemeli iki minaresi vardı³⁰¹.

Nasriye medresesi ve darüşşifası da 1477'de Uzun Hasan'ın oğlu Yakup tarafından caminin yanında yapılmıştır. Bugün Uzun Hasan Cami'nin binasından hiçbir iz kalmamıştır. Evliya Çelebi, Tebriz'i ziyareti sırasında Uzun Hasan Cami'ni görmüş ve bu yapı hakkında seyahatnamesine şu kayıtları düşmüştür:

“ [Hasan Padişah Cami'ni] Azerbaycan hükümdarlarından Sultan Uzun Hasan yaptırmıştır. Uzun Hasan, Sultan Fatih ile yaptığı savaşta yenilerek Tebriz'e kaçmış ve burada ölmüştür. Kabri bu caminin güneyindedir. İç ve dışının dört tarafı, kubbelerinin hepsi çini ile işlenmiştir. Mihrap ve minberi, müezzin mahfili nakkaşlık sanatının emsalsiz bir örneği olup kimse bir testeresini bile vuramaz. Dört tarafında olan pencereleri demircilik sanatı ile işlenmiş olup necef taşları ile baştanbaşa süslenmiş ve parlatılmıştır. Bütün kapı ve pencereleri üzerinde vezinli kitabeler vardır³⁰².

Kible kapısının dört tarafında olan çeşitli girişler kubbe, kitabeler, kerşeme ve nakışlı Rumiler, her biri sihir derecesine varmış, üstat işçi bu hususlarda büyük hüner göstermiş. Yakut-i Mustasimi yazısı ile yazılmış kitabeler bütün kapı ve pencereler üzerinde cami süslemiştir. Mihrabın iki tarafında kehribara benzer taştan iki sütun vardır³⁰³.

³⁰¹ Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 542.

³⁰² Kader Polat, *a.g.t.*, s. 136.

³⁰³ Selim Özcan, *1727 (H.1140) Tarihli Tapu Tahrir Defterlerine Göre Tebriz Sancağı*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1994, s. 49.

3.6.3. Heşt-Bihişt Sarayı

Tebriz’de Ak Koyunlu Beyi Sultan Yakup 1483 (H. 888)’de Heşt-Bihişt Sarayı’nı inşa etti. *Astibisti* adıyla da tanınan bu saray Sahib-abad bahçesinde bulunuyordu. Bu saray adı bilinmeyen Venedikli tacir tarafından da tasvir edilmişti. Salonun tavanı üzerinde İran’ın bütün büyük savaşları, elçilik heyetleri vb. resmedilmişti. Sarayın yanında bin kadının ikamet edebileceği bir harem, geniş bir meydan, bir cami ve bin hastayı barındırabilen bir hastane vardı³⁰⁴. Yakup Bey H.888 (1483) yılında Tebriz’de Heşt-Bihişt Sarayı’nı yaptırmış ve bunda Timurlular tipinde harp sahneleri resmettirmiştir. Bugün bundan da eser kalmamıştır³⁰⁵.

Ak Koyunlular zamanında Uzun Hasan’ın başlattığı ancak onun oğlu Sultan Yakup zamanında tamamlanan Heşt-Bihişt (Heşt-Beheşt) (Sekiz Cennet) Sarayı, Uzun Hasan Mescidi ve onun yanında yapılan darüşşifa hakkında ismi tespit edilemeyen Venedikli bir tacir 16. yy’a ait olan seyahatnamesinde Heşt-Bihişt Sarayı’nı ve yanındaki yapıları şöyle tasvir etmiştir:

“Sanırım Büyük Sultan Hasan Bey’in inşa ettirdiği büyük saraydan bahsetmeyi unutmamalıyım. Her ne kadar kendisinden önceki padişahlar şehirde büyük ve oldukça güzel saraylar yaptırmışlarsa da hiç biri Hasan Bey’in sarayı ile rekabet edemez; bu saray hepsinden daha iyi derecede. Hasan Bey’in sarayı o kadar görkemli ki şimdiye kadar İran’da benzeri olmamıştır. Sarayı şehrin yakınındaki büyük ve güzel bir bahçenin ortasına inşa etmişler... Bu saraya bizim dilimizde “Sekiz Bölüm” anlamına gelen Farsça Heşt-Beheşt derler. Çünkü sekiz bölüme ayrılmıştır. Yüksekliği otuz adım ve çevresi yaklaşık yetmiş veya seksen metredir. Sekiz bölüme taksim olunmuş ve her bölüm dört oda ve dört antreye ayrılmıştır. Her odanın girişine bir antre yapmışlar. Sarayın geriye kalan kısmı yuvarlak ve güzel bir kümbetten ibarettir Kümbete, odalara ve antreye ulaşmak için sade bir merdiven yapılmış. Odalara ve antrelere giriş yolu kümbetin çevre duvarıdır. Bütün odalara değişik usullerle çini ve tezhip yapılmış. O kadar güzel ki onun güzelliklerini açıklamak için söz bulabilmek zor... Sarayın

³⁰⁴ Selim Özcan, *a.g.t.*, s. 50.

³⁰⁵ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 368,369.

ana kapısını önüne en iyi mermerlerden küçük basamaklar yapmışlar. Buradan sofaya geçiliyor. Sofanın ortasında, mermerin göbeğine ustalıkla su kanalı oymuşlar... Sarayın her köşesi oluklu olup su ortadan aşağıya dökülüyor. Bu oluklar oldukça büyük ve bronz malzemedен ejderha şeklinde yapmışlar... Salonun tabanına İran usulü, çok güzel şekilleri olan ipek gibi halılar sermişler. Diğer odalar da donatılmış... Harem bir bahçenin içinde olup biri güneye, biri kuzeye ve üçüncüsü doğuya bakan üç giriş var. Güneydeki tuğladan ve hilal şeklinde yapmışlar... Kuzey tarafında tabanı tuğla ile kapladıkları ve etrafına mermerden kürsüler yerleştirdikleri namazhane gibi bir yerden geçmeli. Bu mekan o kadar büyük ki üç yüz at sığabilir... Doğu tarafındaki kapı büyük meydanda yer alır ve bağı açılır... Kutlama merasimleri her zaman bu meydanda tertip ediliyor. Hasan Bey, beylerinden pek çoğu ile bu binaya gelirdi. Elçiler Uzun Hasan'ın huzuruna geldiklerinde onlara genellikle burada ver verilirdi. Çünkü oldukça güzel ve çok sayıda odası buluna bir yerdi. Bu kapının saltanat sarayına olan mesafesi diğer kapılardan daha fazladır. Bu noktada daha önce sözünü ettiğim cami ve şifahane ile birlikte meydanın görkemli manzarası görünüyor... Bu şifahane veya Bimaristan da büyük olup çok sayıda binası var. İçini camiden daha güzel tezyin etmişler. Her birinin uzunluğu on, genişliği dört metre olan pek çok büyük salonu var. Her birine salonların büyüklüğü ölçüsünde halılar döşemişler...³⁰⁶

Sultan Yakup, oldukça sakin geçen 12 yıllık saltanatı devrinde (1479–1491) sarayına edipleri çekti ve 1484'de Sâhib-âbâd bahçesinde Heşt-Bihişt sarayını inşa etti. Sarayın etrafında çok güzel kokular saçan bahçeler vardı. Bu saray Venedikli tacir tarafından da tasvir edilmiştir. Salonun tavanı üzerinde İran'ın bütün büyük savaşçıları, elçilik heyetleri v.b. resmedilmiştir. Heşt-Bihişt'in yanında 1.000 kadının ikamet edebildiği bir harem, geniş bir meydan, bir cami ve 1.000 hastayı barındırabilen bir hastane vardı. Tarih-i Residi'de de Heşt-Bihişt Köşkü, dünyanın büyük köşkleri

³⁰⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 34-38.

arasında gösterilmiştir³⁰⁷. Ak Koyunluların Tebriz'deki bu sarayı İslam mimarisinin şaheserleri arasında gösterilmektedir³⁰⁸.

3.6.4. Medreseler

Evliya Çelebi Tebriz'de kırk yedi kadar medrese olduğunu yazmakta, biz ancak Kara Koyunlu hükümdarı Sultan Cihanşah'ın sırf mermerden yapılan caminin medresesini, bunun yanı sıra zevcesi Begüm Hatun'un *Hatun-Han Medresesi*'ni, Uzun Hasan tarafından inşa olunan ve hem kendi hem de daha sonra oğlu Yakup'a türbe olarak kullanılan *Nasriye Medresesi*'ni bilmekteyiz³⁰⁹.

3.6.5. Hamamlar

Tebriz'de Evliya Çelebi'ye göre yirmi bir kadar şifa verici hamam vardır. Resi Köşk Hamamı, Buz Hamamı, Cihanşah Hamamı, Mırmır Mahallesi Hamamı, Dervazesi Ser Mahallesi Hamamı, Zercu Dervazesi Hamamı, Pelbağ Dervazesi Hamamı gibi hamamlar hep suyu ve havası güzel hamamlar olup her birisinde birer ikişer şafi havuzu ile yarım sofa, şadırvan sebilleri vardır. Sultan Hasan Camii arkasında Şuturban Mahallesi Hamamı, Hıyaban Mahallesi Hamamı, Rey Dervazesi Hamamı, Serhab Mahallesi Hamamları vardır. Bunlardan başka yedi yüz kadar da saray hamamının olduğunu Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden öğrenmekteyiz³¹⁰.

3.6.6. Çarşılar

Tebriz'de *Kayseriyye* denilen çarşı Uzun Hasan devrine aittir. Dört köseli ve pek geniş olan bu çarşıda kıymetli taşlar ve nadir kumaşlar satılırdı³¹¹.

³⁰⁷ Aynı Eser, s. 119.

³⁰⁸ İbrahim Sarıçam – Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 207.

³⁰⁹ Selim Özcan, *a.g.t.*, s. 49-50. ; Kader Polat, *a.g.t.*, s. 136.

³¹⁰ Selim Özcan, *a.g.t.*, s. 50.

³¹¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 117.

SONUÇ

Tarihi İpek Yolu güzergâhında olan Tebriz, yüzyıllar boyu önemini hiç yitirmemiş, çeşitli devletlerin hâkimiyetine girmiş, bazı devletlere başkentlik yapmıştır. Jeopolitik konumu nedeniyle bugün bile ne denli önemli bir şehir olduğunu, hangi devletlere ev sahipliği yaptığını görmek, şehirdeki eserlerden ve yazılı kaynaklardan yola çıkarak burada yaşamış topluluklar hakkında bilgi edinmek mümkündür.

13. ve 14. yüzyıllarda İlhanlılar Tebriz'i merkez seçmişler ve bu arada yaptıkları faaliyetler ile şehir en parlak dönemini yaşamıştır. Ancak İlhanlılardan sonra hâkimiyet mücadeleleri sebebiyle sürekli el değiştirmiş olan şehir Timur'un sahneye çıkmasıyla sükûnete ermiştir. Ancak Timur'un ölümüyle bölgede tekrar Çağataylılar, Celayirliler, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular gibi çeşitli gruplar arasında hâkimiyet mücadeleleri başlamış, bu mücadelelerde önce Kara Koyunlular sonra da Ak Koyunlular galip gelmiştir.

Kara Koyunlular ile Ak Koyunluların birbirleriyle ve komşularıyla olan mücadele ve muharebeleri XIV. yüzyılın ortalarına doğru başlamış ve bir asırdan fazla devam etmiştir. Düşman kardeşlerin tükenmek bilmeyen mücadeleleri zamanla bölgenin diğer siyasi güçlerini de bu mücadelelere dâhil etmiştir. Anadolu'da XIV. yüzyıl ortalarından asrın sonuna kadar İlhanlı valileri arasında yaşanan savaşlarda olsun, daha sonra İlhanlı gölgesinden kurtulan Eretna Bey ve Kadı Burhaneddin Ahmed'in Erzincan hâkimleriyle olan mücadelelerinde olsun hep Kara Koyunlu ve Ak Koyunluları onlara taraf olarak çatışmaların tam merkezinde görmekteyiz. XIV. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar devam eden sürede aralarındaki düşmanlığı genel olarak Timurlular, Osmanlılar ve Memluklar gibi büyük güçler üzerinden yürütürlerken, 1402 Ankara Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin fetret dönemine girmesi, Timur'un 1405 yılında ölmesi üzerine bölgede yaşanan iç karışıklıkların doğurduğu fırsat, düşman kardeşlerden Ak Koyunluların Diyarbakır merkezli olarak Doğu Anadolu'da ve Kara Koyunluların da Tebriz merkezli olmak üzere Azerbaycan, Fars, Kirman havalisinde daha etkili bir şekilde sahne almalarına ve aralarındaki düşmanlığı doğrudan icra etmelerine zemin hazırlamıştır.

Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular ülkelerinin sınırlarını doğuya doğru genişletmişlerdir. XIV. yüzyılın sonlarına doğru bölgede etkin biçimde sahne aldığını gördüğümüz bu iki Türkmen devletinin birbiriyle olan mücadelelerinin hem kendilerine hem de bölge huzuruna zarar verdiği bir gerçektir. Fakat onlar, doğudan batıya doğru gelişen Moğol istilasının önünden çekilerek Anadolu'ya gelen kalabalık Türkmen kitlelerinin Doğu Anadolu ve Azerbaycan toprakları üzerinde tutunarak buraları birer Türk vatani haline getirmelerinde etkin rol oynamışlardır.

Ayrıca Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular dönemlerinde bilim, sanat, edebiyat, zanaat, mimari gibi alanlarda Tebriz'e büyük katkılar sağlanmıştır. Bu iki Türkmen devletinin hükümdarları tarafından şehir gözde bir merkez haline getirilmiştir.

Kara Koyunlu ve Ak Koyunlulardan sonra 16.yy'ın başlarında bölgeye Safeviler hâkim olmuşlardır. Daha sonra İran'ın yönetimini Nadir Şah yani Afşar Hanedanlığı ele geçirmiş, devamında da yine bir Türk soyu olan Kaçar Hanedanlığı İran'ı bir süre elinde tutmuş ve bu Türk hanedanlarından sonra 1925'te İran'da idare Farslılara geçmiştir.

Bu çalışma boyunca Tebriz'in günümüz durumundan başlayıp coğrafyası, adının kökeni, şehrin tarihi hakkında detaylı bilgiler verildikten sonra, konumuzun ana unsurlarından olan Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular hakkında bilgiler verilmiştir. Asıl konu olan bu iki Türkmen devleti döneminde Tebriz'in siyasi, sosyal, kültürel, mimari gibi alanlarda durumu incelenmiştir.

Çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşan Tebriz'i ve Türkmen birer devlet olan Kara Koyunlu ve Ak Koyunluları bir bütün olarak incelediğimiz bu çalışmanın alanımıza katkı sağlayacağını umut ediyor, merak eden, araştıran ve okumak isteyenler için kaynak teşkil edeceğine inanıyoruz.

KAYNAKLAR

- AKA, İsmail; *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001.
- _____ ; “Ak Koyunlular (1340-1571)”, *Türk Dünyası Kültür Atlası*, c. 1, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 1997, s. 307-311.
- _____ ; “Kara Koyunlular(1376-1469)”, *Türk Dünyası Kültür Atlası*, c. 1, Türk Kültüründe Hizmet Vakfı, İstanbul 1997, s. 316-320.
- _____ ; “Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1470-1510.
- AKKUŞ YİĞİT, Fatma; “Ak Koyunlu Beyi Osman Bey'in Unvanı: Yülük mü İlig mi?”, *Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi*, Sayı 16, Bahar 2015, s. 191-198.
- AKKUŞ, Fatma; *Ak Koyunlu-Memluk Münasebetleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.
- AKYOL, Hasan; *Karakoyunlu Mücadeleleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004.
- AMENZADE, Rayihe B. ; “XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevî Yapıların Özellikleri”, *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 273-285.
- ASLANAPA, Oktay; *Türk Sanatı II*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1973.
- ATALAY, Besim; *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, c. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- ATICI ARAYANCAN, Ayşe; “Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat”, *Zeitschrift für die Welt der Türkmén, Journal of World of Turks /; Vol. 1, No:1, 2009,s.239-250.*
http://journals.indexcopernicus.com/issue.php?id=9039&id_issue=838727),
 (12.01.2016 saat: 15.20).

- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat; *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi; *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, Çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- BAKIR Abdulhalik - ALTUNGÖK Ahmet; “Erken Ortaçağlarda Tebriz”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 30, Sayı 1, 2015, s. 63-100.
- BARBARO, Josaphat; *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.
- BARTHOLD, William; “Azerbaycan ve Ermenistan”, Çev: İsmail Aka, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırma Dergisi*, c. 8, Sayı 14, Ankara 1963, s. 77-87.
- BENAM, Safa Rezaei; *Tebriz Büyükşehir Belediyesi İçin Tanıtım Uygulamaları*, (Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014.
- BİLGİLİ, Ali Sinan; “Azerbaycan”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), 2011, s. 219-222.
- _____; “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 21-42.
- BİLGİN, Orhan; “Abdürrezzâk es-Semerkindî”, *İA*, c. I, TDV, s. 299-300.
- Boris Ya. Stavisky; “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 401-420.
- Clavijo; *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, Çev: Ö.R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali; “Akkoyunlu - Karakoyunlu Mücadeleleri”, *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 25, Sayı 3, 2005, s. 75-105.
- DOĞAN, Belkıs – DOĞANAY Aziz; “Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Devletlerinde Mimari ve Sanat Üslûbu Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, Sayı 1, 2017, s. 652-682.

EBU BEKR TİHRANÎ; *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, c. I, Çev: A. Said Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

ERDEM, İlhan; “Osman Bey’in Ölümünden Uzun Hasan Padişah’a Ak Koyunlular (1435–1456)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 15, Sayı 26, Ankara 1990, s. 103-131.

_____ ; “Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, Sayı 37, 2005, s. 57-77.

ERDEM, İlhan - UYAR, Mustafa; “Akkoyunlular; Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1534-1550.

_____ ; "Karakoyunlular; Tarih Sahnesine Çıkışı ve Kökenleri", *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1511-1525.

ERŞAHİN, Seyfettin; *Akkoyunlular, Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2002.

_____ ; “Türk Hâkimiyet Tecrübesine XV. Yüzyıldan Bir Örnek: Ak Koyunlu Hâkimiyet Anlayışı ve Yönetim Yapısı”, *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 286-307.

ERZİ, Adnan Sadık; “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar”, *Bellekten*, c. 18, Sayı 70, Ankara 1954, s. 179–221.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Çev: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, c. 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986.

GABASHVİLİ, Manana; “İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri”, *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 663-676.

GÖKALP, Ziya; *Türk Medeniyeti Tarihi*, Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Koprıman - İsmail Aka, İstanbul 1976.

GÖKSU, Erkan; *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

_____ ; *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010.

GROUSSET, Rene; *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)*, Çev: Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.

GÜNDÜZ, Tufan; *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Bilge Yayınları, Ankara 1997.

_____ ; “Karakoyunlular”, *Ortaçağ ve Yeniçağ Türk Devletleri Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayını No:2732, 2013, s. 85-95.

_____ ; *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tacir ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnameleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

GÜRSOY, C.R. ; “Tebriz”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 31, MEB, Ankara 1982, s. 17-19.

HUART, CL; “Saciler” , *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, MEB, İstanbul 1979, s. 16-17.

JHAN, Karl; “Tebriz Doğu İle Batı Arasında Bir Orta Çağ Kültür Merkezi”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Çev: İsmail Aka, c. 13, Sayı 24, 1980, s. 59-77.

KAFESOĞLU, İbrahim; *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

KAYHAN, Hüseyin; “Moğol İstilasası Öncesi Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında”, *Belleten*, TTK, c. 72, Sayı 265, Ankara 2008, s. 889-909.

_____ ; “Selçuklulardan Safevilere Türkmen Meselesi”, *History Studies International Journal Of History*, Volume 3/3, 2011, s. 215-224.

KELEŞ, Hamza; “Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler”, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 38, Ankara 2006, s. 1-12.

KHANZADEH, Masoumeh; *İran Mimarisinde Avlunun Önemi; Geleneksel Tebriz Evlerinin Açık Alan Tipleri Üzerinden Analizi ve Sınıflandırılması*, (Hacettepe

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi), Ankara 2012.

KOBOTARIAN, Nabi; *Tebriz Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı*, (Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2008.

KOÇ, Haydar; *Fatih Dönemi Osmanlı - Akkoyunlu İlişkileri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.

KOÇU, Reşat Ekrem; *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, 1969.

KONUĞU, Enver; *Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.

_____ ; *Otlukbeli Meydan Savaşı*, Ankara 1998.

KONUR, Himmet; “Ak Koyunlular Döneminde Tasavvuf”, *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 814-819.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

KÖSE, Bayram Arif; *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2009.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. ; *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998.

MAHMOUDİ, Ghassem; *Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

MEMMEDOV, Süleyman; “Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1526-1533.

- MERÇİL, Erdoğan; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2000.
- MINORSKY, V; “Tebriz”, *İA*, c. 12/1, MEB, İstanbul 1979, s. 82-98.
- MINORSKY, V-Bosworth; “The Qara-Qoyunlu and Qutbshahs”, *BSOAS*, 17, 1955, s. 50-73
- NASIROĞLU, Mehtap; *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*, (Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2010.
- NEŞRİ, Mehmet; *Kitab-ı Cihan-nüma*, Yayınlayanlar; F.Reşit Unat - M. Altay Köymen, c. 2, TTK, Ankara 1999.
- ONULLAHİ Seyidağa; *XIII.-XVII. Asırlarda Tebriz Şehri (Sosyal- İktisadi Tarihi)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1982.
- ÖNALP, Ertuğrul; “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Bazı İslam Ülkelerinde Bulunan İspanyol Gezginler”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 2, 1991, s. 231-237.
- ÖZCAN, Selim; *1727 (H.1140) Tarihli Tapu Tahrir Defterlerine Göre Tebriz Sancağı*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1994.
- PAYDAŞ, Kazım; ”Ak Koyunlular Döneminde Ticaret”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırma Dergisi*, c. 23, Sayı 36, 2004, s. 213-223.
- _____ ; “Ak Koyunlu Ahmet Bey ve Onun Osmanlı İdari Sistemini Ak Koyunlu Devleti'nde Uygulama Çabası”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırma Dergisi*, c. 23, Sayı 36, 2004, s. 205-212.
- _____ ; “Ak Koyunlular Devlet Teşkilatı”, *Türkler*, c. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 308-322.
- POLAT, Kader; *V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010.

- POLO, Marco; *Dünya'nın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı 1*, Çev: Işık Ergüden, İthaki Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2003.
- ROUX, Jean-Paul; *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev: Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- SARIÇAM, İbrahim- ERŞAHİN, Seyfettin; *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- SOLMAZ, Gürsoy; "Akkoyunlular'ın Karakoyunlular'a Karşı Döşkaya Saldırısı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum 2008, s. 241-246.
- SPULER, Bertold; *İran Moğolları*, Çev: Cemal KÖPRÜLÜ, TTK, Ankara 1987.
- SÜMER, Faruk; "Karakoyunlular", *İA*, c. 24, TDV, 2001, s. 434-438.
- _____ ; "Ak Koyunlular", *İA*, c. 2, TDV, 1989, s. 270-274.
- _____ ; *Karakoyunlular*, TTK, Ankara 1984.
- _____ ; "Bayındır", *İA*, c. 5, TDV, 1992, s. 245-246.
- _____ ; "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Bellekten*, c. 21, Sayı 83, Ankara 1957, s. 429-447.
- TOGAN, Zeki Velidi; "Azerbaycan", *İA*, c. 2, MEB, İstanbul 1979, s. 91-118.
- _____ ; *Tarihte Usul*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1985.
- _____ ; *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, c. 1, 3.Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- TOKSOY, Ahmet; "Ak Koyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)", *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Sayı 35, 2014, s. 245-266.
- _____ ; "Kitab-ı Diyarbekriyye'de Bayındırlılar (Kara Yülük Osman Bey'e Kadar)", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/4, Summer 2008, s. 806-817.

TURAN, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1988.

_____ ; *Osmanlı Tarihi*, c. 1, 9. Baskı, TTK, Ankara 2008.

_____ ; *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988.

YAVUZ, Nuri; *Anadolu'da Beylikler Dönemi (Siyasi Tarih ve Kültür)*, Cantekin Matbaacılık, Ankara 1998.

YEL, Selma; "Güney Azerbaycan Gerçeği ve İran'da Siyasi Gelişmeler", *2023 Aylık Dergi*, Sayı 27, Temmuz 2003.

(<http://www.2023.gen.tr/Arsiv/temmuz03/8selmayel.htm>)(20.11.2017 saat: 15.30)

YILMAZ, Adil; *Tebriz Azerbaycan Müzesinde Bulunan Balbal Formundaki Heykellerin Türk Tarihi Açısından Önemi*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

YILMAZ, Esra; *XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Tebriz - Antalya İpek Yolu Güzergâhı* (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2016.

YINANÇ, M. Halil; "Ak Koyunlular", *İA*, c. 1, MEB, İstanbul 1978, s. 251-270.

_____ ; "Cihanşah", *İA*, c. 3, MEB, İstanbul 1979, s. 173-189.

_____ ; "Bayezid", *İA*, c. 2, MEB, İstanbul 1979, s. 369-392.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezListe.jsp>

<http://tr.tabriz.ir/?PageID=47> (21.11.2017)

<http://www.altayli.net/nahcivan-hanligi.html> (21.12.2017)

<http://www.turktoresisi.com/viewtopic.php?f=54&t=1678> (16.08.2017)

EKLER

EK- 1

Harita1: TEBRİZ BÖLGE HARİTASI³¹²

³¹² Kader Polat, *a.g.t.*, s. 162.

EK- 2

Harita 2: İRAN BÖLGE HARİTASI³¹³

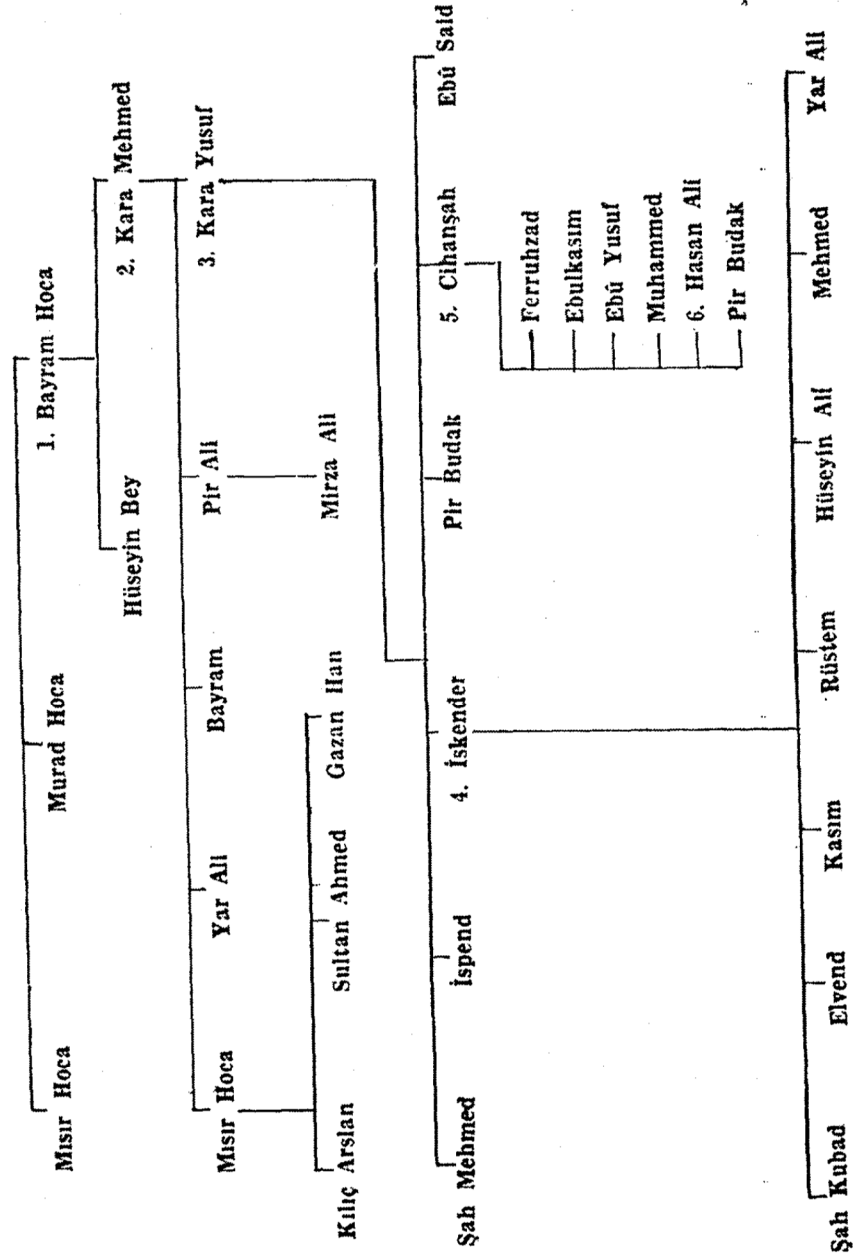
³¹³ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 163.

EK- 3

Harita 3: TEBRİZ TİCARET YOLLARI HARİTASI³¹⁴

³¹⁴ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 164.

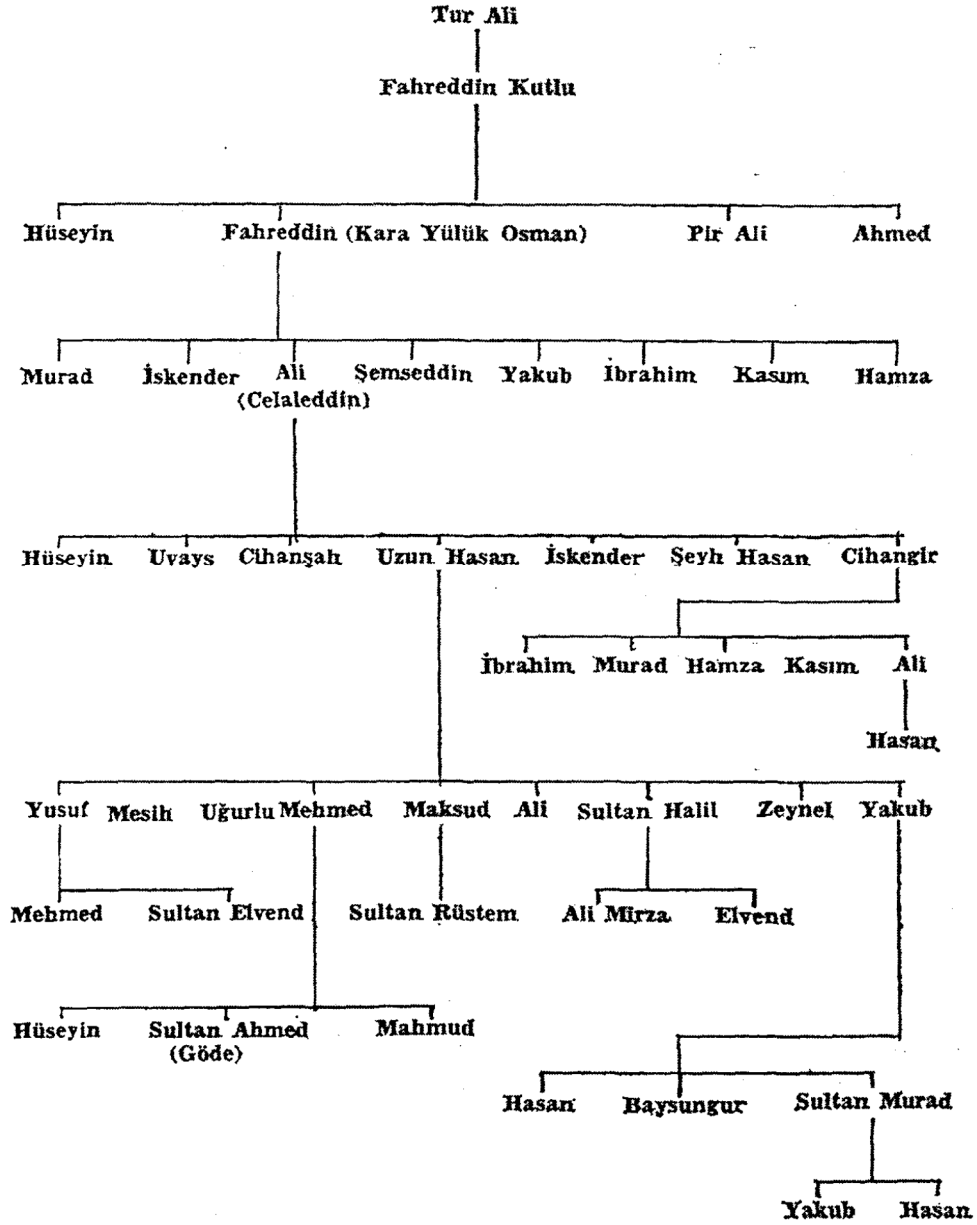
EK- 4

Resim 1: KARA KOYUNLULARIN ŞECERESİ³¹⁵

(*)M.Çetin Varlık; "Karakoyunlular", DGBİT, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Konya-1994, c.8, s.482

³¹⁵ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 148.

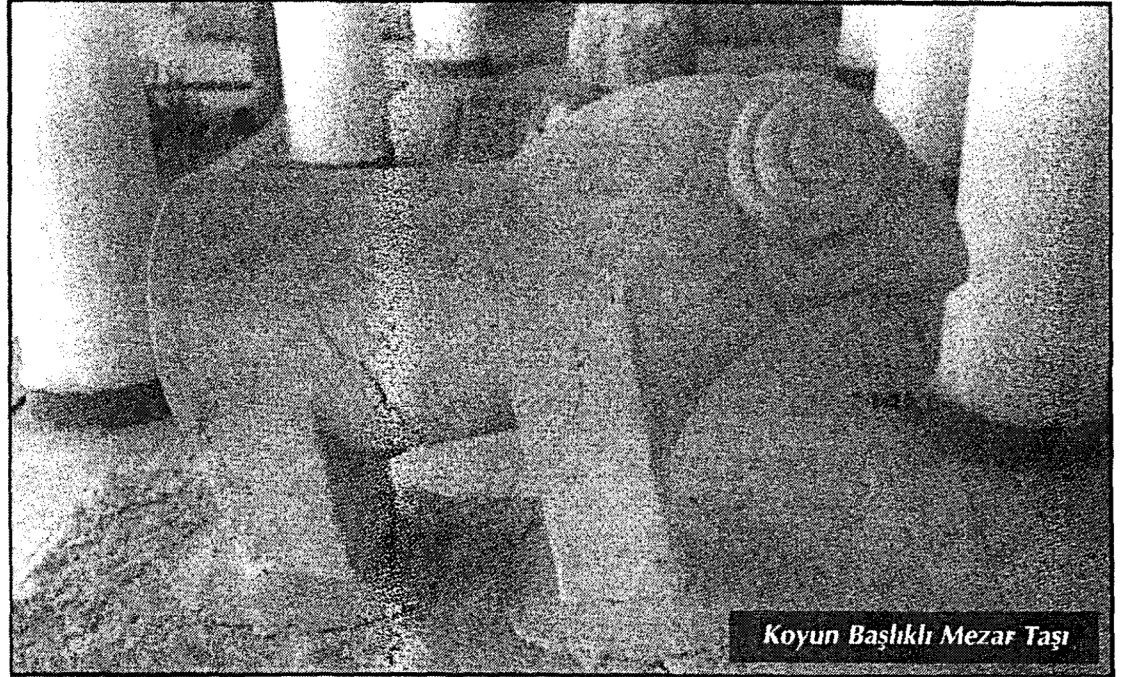
EK- 5

Resim 2: AK KOYUNLULARIN ŞECERESİ³¹⁶

M.Çetin Varlık; "Akkoyunlular", DGBİT., ed. Hakkı Dursun Yıldız, Konya-1994, c.8, s. 435

³¹⁶ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 146.

EK- 6

Resim 3: KOYUN BAŞLI MEZAR TAŞI³¹⁷

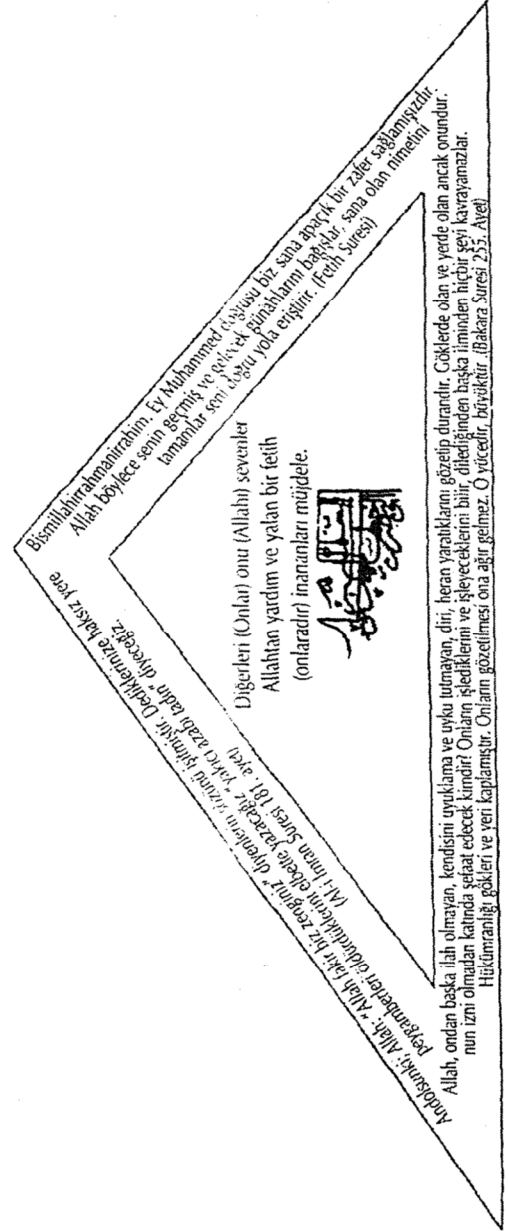
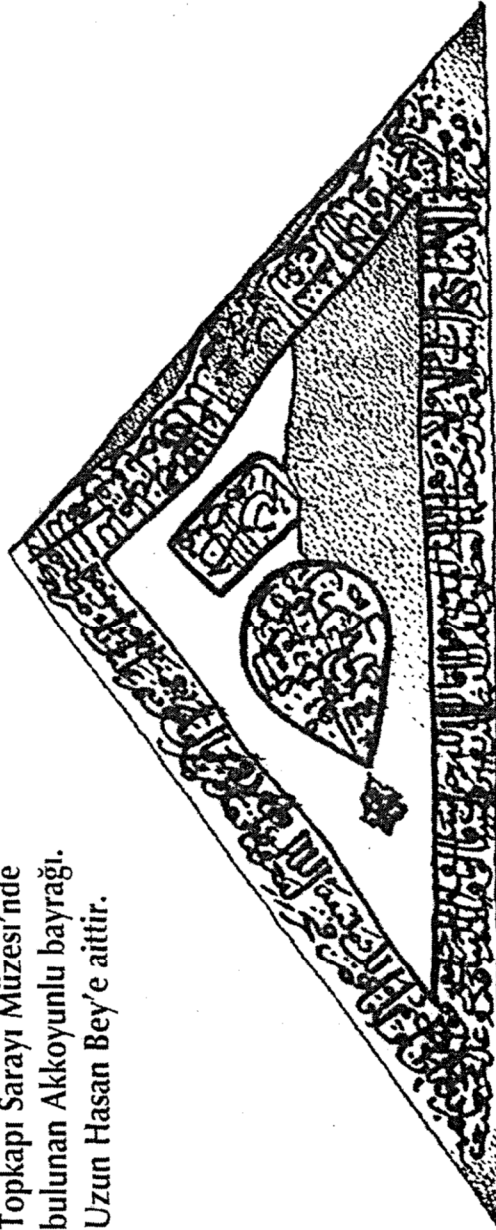
(*) *Türkmen Ak Koyunlu İmparatorluğu; Haz. N.Aygün AK KOYUNLU, Adil ŞEN, Ankara, 2003, s. 390.*

³¹⁷ Hasan Akyol, *a.g.t.* , s. 134.

EK- 7

Resim 4: AK KOYUNLU BAYRAĞI³¹⁸

Topkapı Sarayı Müzesi'nde
bulunan Akkoyunlu bayrağı.
Uzun Hasan Bey'e aittir.

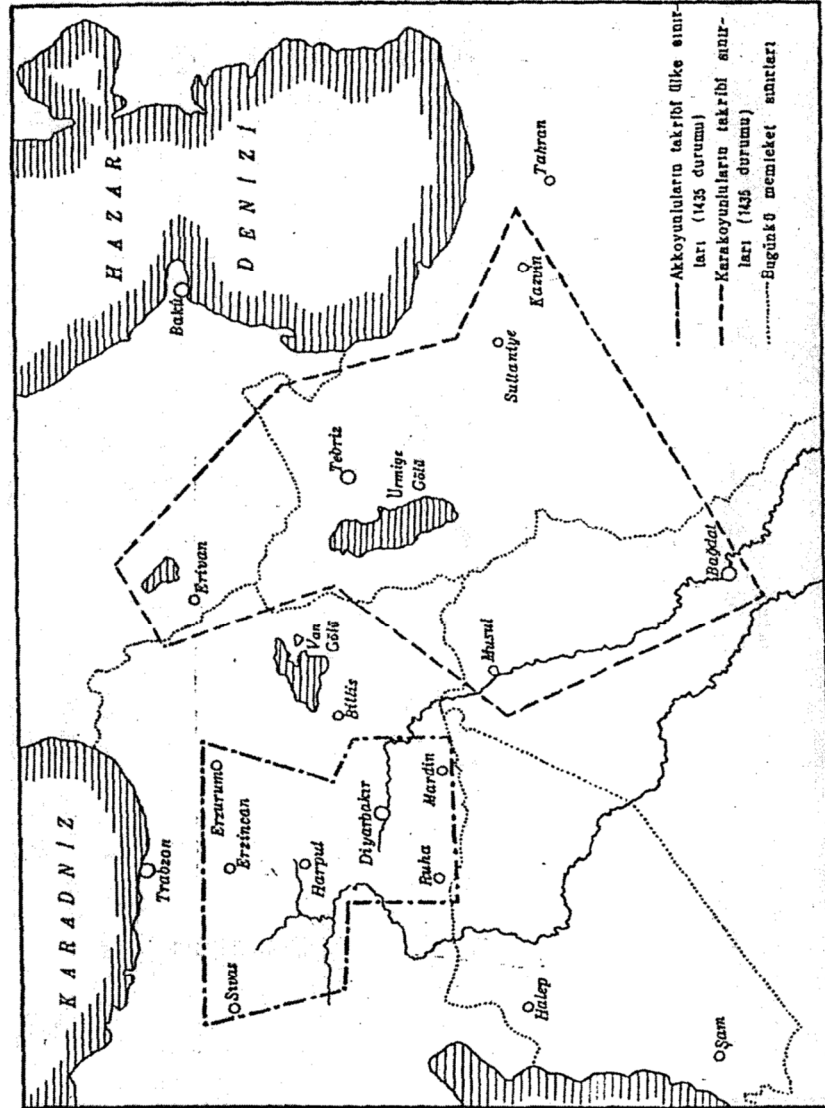

(*) *Türkmen Ak Koyunlu İmparatorluğu; Haz. N.Aygün AK KOYUNLU, Adil ŞEN, Ankara, 2003, s. 381.*

³¹⁸ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 132.

EK- 8

Harita 4: 1435’TE AK KOYUNLU VE KARA KOYUNLULARIN TAKRİBİ SINIRLARINI GÖSTEREN HARİTA³¹⁹

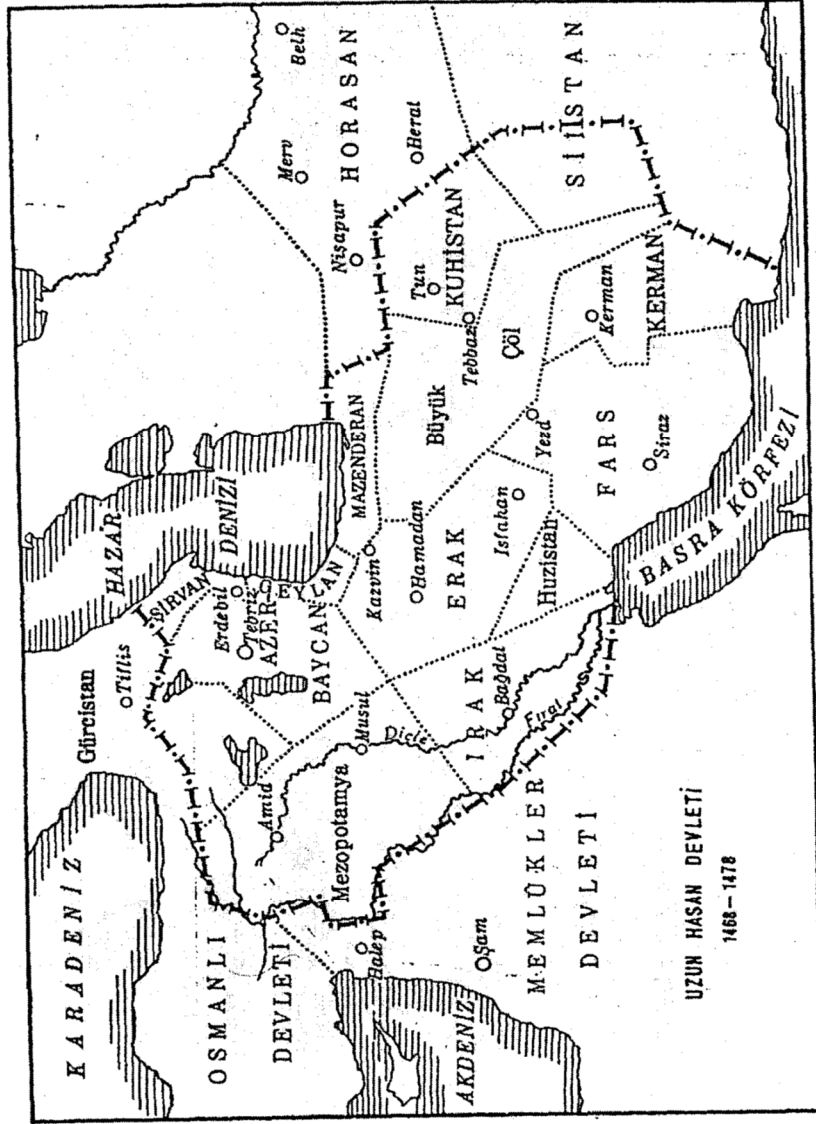

(*) Ebu Bekr-i Tihranî; Kitab-ı Diyarbekriyye, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara-2001, s.401

³¹⁹ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 136.

EK- 9

Harita 5: UZUN HASAN ZAMANINDA AK KOYUNLU DEVLETİ'NİN SINIRLARINI GÖSTEREN HARİTA³²⁰

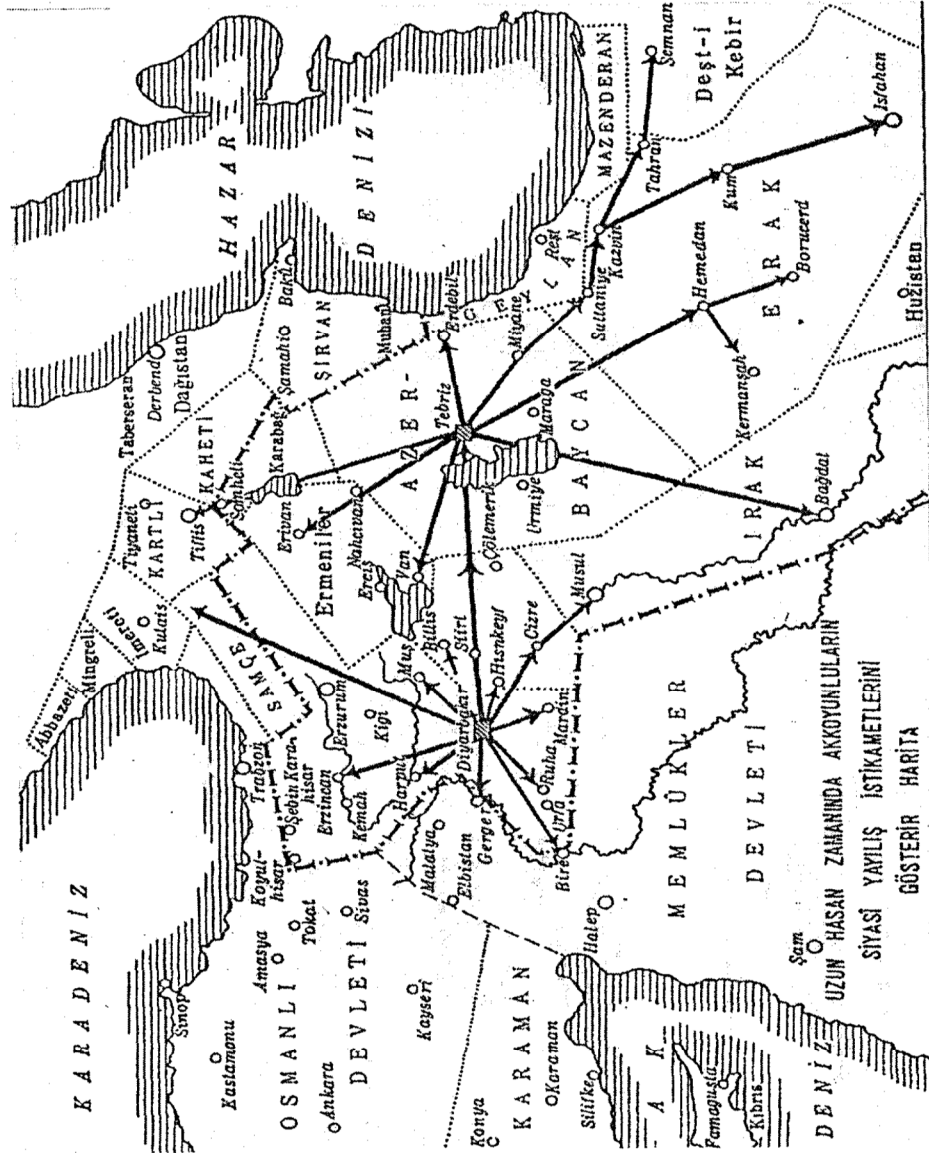

(*) Ebu Bekr-i Tihranî; Kitab-ı Diyarbekriyye, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara-2001, s.400

³²⁰ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 140.

EK- 10

Harita 6: UZUN HASAN ZAMANINDA AK KOYUNLULARIN SİYASİ YAYILIŞ ÖZELLİKLERİNİ GÖSTERİR HARİTA³²¹

(*) Ebu Bekr-i Tihranî; Kitab-ı Diyarbekriyye, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara-2001, s. 402

³²¹ Hasan Akyol, *a.g.t.*, s. 142.

EK-11

Resim 5: GÖK MESCİD I³²²

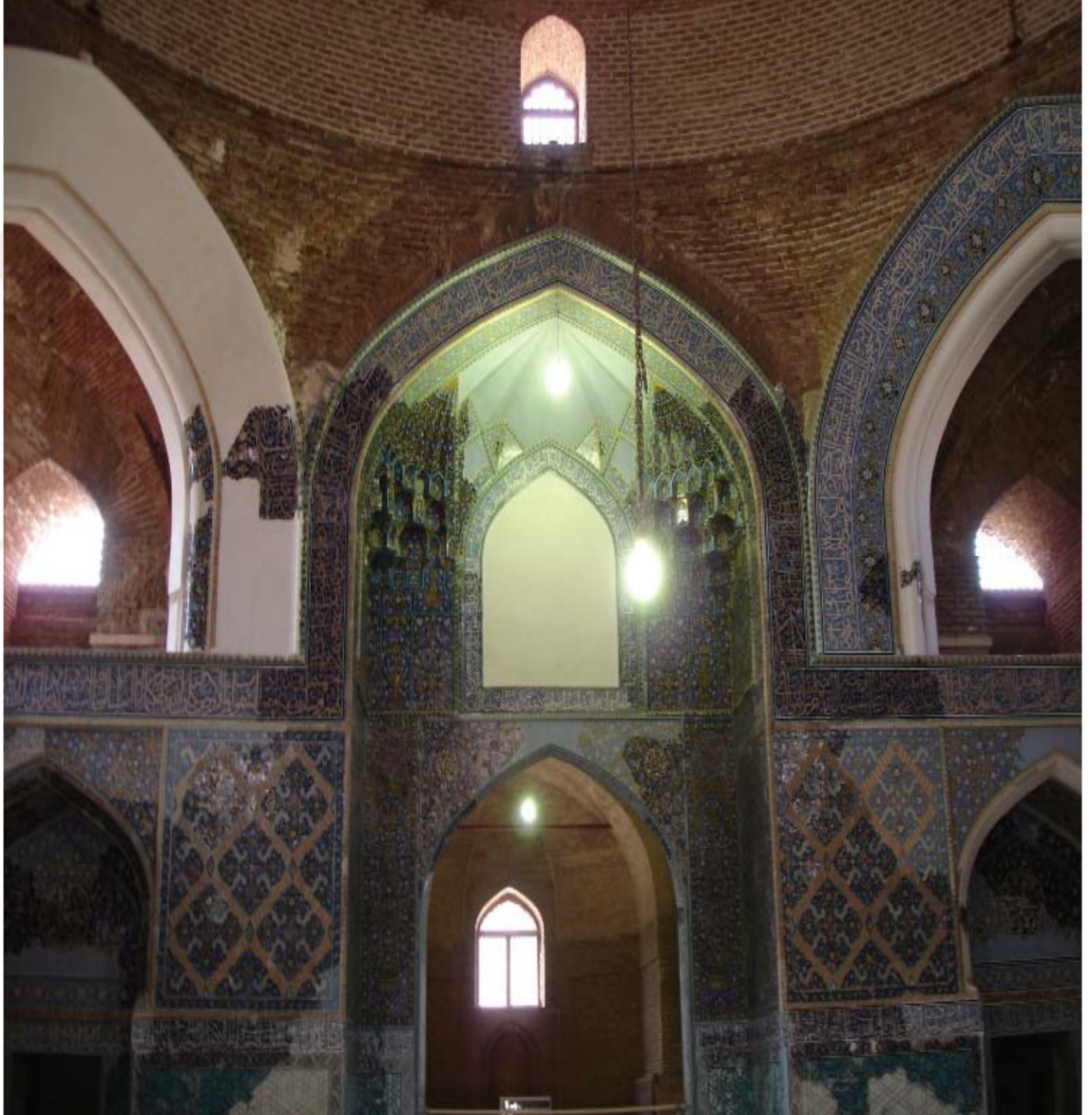
³²² Kader Polat, *a.g.t.*, s. 123.

EK- 12

Resim 6: GÖK MESCİD II³²³

³²³ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 124.

EK- 13

Resim 7: GÖK MESCİD III³²⁴

³²⁴ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 125.

EK- 14

Resim 8: GÖK MESCİD'İN KÜLLİYESİ³²⁵

³²⁵ Kader Polat, *a.g.t.*, s. 126.

EK- 15

Resim 9: TARİHİ TEBRİZ MİNYATÜRÜ³²⁶

**Tebriz şehrinin Matrakçı tarafından yapılmış tarihi minyatürü. (Kaynak Tebriz Belediyesindeki eser. 2002:27)

³²⁶ Ghassem Mahmoudi, *a.g.t.*, s. 28.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Fatma DUMAN

Doğum Yılı ve Yeri : 1988 / Ünye

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Bozok Üniversitesi

Yüksek Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Yabancı Dili : İngilizce

İletişim

E-Posta Adresi : fatma_gunes52@hotmail.com